

ЛЕВ ТОЛСТОЙ.

КРАЙЦЕРОВА СОНАТА

ПЕРЕКЛАД З РОСИЙСЬКОГО.

*Накладом Української Книгарні
850 Main St., Winnipeg, Man.*

З друкарні "Канадійського Фармера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

Купіть Собі Велику Ілюстровану Книжку
„ГЕРОЙСЬКА
УКРАЇНА“

В якій знайдете дуже гарні фотографічні образи і описи:

Українського війська, Січових Стрільців, Українських повстанців, Галицької (укр.) армії, Українських провідників, отаманів, полковників, офіцирів, діячів, як Вітовський Петлюра, Петрушевич, Винниченко, Грушевський, Мазепа, Мартос, і багато других українських діячів, які брали живу участь в українській борбі за свою державу і народ.

Під зглядом артистичного виконання і краси "Геройської України", запевняємо що се найкрасший і найбільший ілюстрований альбом українських героїв з нашої воєнної доби за роки: 1914—1920.

Кожда українська родина, кожде українське товариство, кождий грамотний Українець в Канаді і Америці повинен мати сю велику ілюстровану книжку у себе. Крім образків автор книжки

д. Осип Мегас подає в ній короткі записки і спомини зі свого побуту на Україні.

ЦІНА КНИЖКИ \$1.50.

Ukrainska Knyharnia
850 Main Street. Winnipeg, Man.

ЛЕВ ТОЛСТОЙ.

КРАЙЦЕРОВА СОНАТА

ПЕРЕКЛАД З РОСИЙСЬКОГО.

Вінніпер, Ман. 1922.

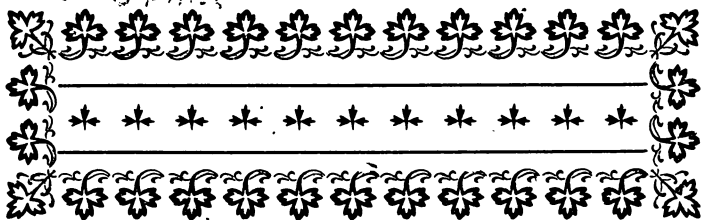
*Накладом Української Книжарні
850 Main St., Winnipeg, Man.*

З друкарні "Канадійского Фармера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

”Я-ж вам глаголю: Хто спогляне на жінку жадібним оком, той уже вчинив перелюб із нею в серці своїм“.
(Мате. v. 28.).

В вагон входили і виходили подорожні, що їхали на недалеку віддаль, але троє із них так як і я, їхало із самого місця виходу поїзда: одна не дуже гарна та й немолода дама з папіроскою, зі змученим виглядом лиця в пів-мужеськім пальто та в шапочці, — її знайомий, бесідливий добродій, ліг близько сорок із акуратними новенькими подорожними річачами, — та ще один чоловік середнього росту, незвичайно нервовий, з незвичайними блискучими очима невразної краски, що раз-у-раз перебігали із предмету на предмет. Сей добродій в часі подорожі з ніким із подорожних не знайомився, начеб навмісне сього уникав. Коли хто з подорожних заговорив до нього, відповідав коротко і різко, та глядів крізь вікно. А мені здавалось, що як раз ся самотність мучить його. Він добачив, що я заприймаю се, та коли наші очі стрінулися, що часто лучало ся, бо ми сиділи наскіс один насупроти другого, він відвертав ся та ухиляв ся від бесіди зі мною.

Коли перед вечером поїзд задержав ся довше на одній стації, добродій з новенькими річачами, адвокат, як пізнійше я довідав ся, всів зі своєю товаришкою та пішов у буфет пити чай. За час їхньої неприсутності ввійшло у вагон кількоро нових подорожних, а між ними один високий, чистенько виголений, поморщений старик, у широких кожусі та в високій шапці. Виглядав на купця. Сів насупроти місць, які займали дама й адвокат, і зараз почав балакати з молодим чоловіком, на вид прикащиком, що всів на тійже стації. Прикащик заявив, що міс-

це насупроти заняте, та старий відповів, що він їде лиш одну стацію. Із сего між нами завязалась розмова.

Я сидів до них навкося, а що поїзд стояв, міг у сій хвилі, коли в вагоні було тихо, чути уривками їх бесіду. З початку говорили про ціни та про торгівлю. Відтак сходила бесіда на спільних знайомих та на ярмарки у Нижнім Новгороді. Прикащик почав оповідати, як те на ярмарку гуляють, але старий перебив йому та яв сам розповідати, як то колись гуляли в Кунавині, та як у сих гульнях брав участь. Він видимо чванив ся тими своїми подвигами в гульнях, та імовірно думаючи, що се зовсім не нарушить тої поваги, яка визирає із його фігури та манер, з гордістю став розповідати, як то він колись разом із тим самим знайомим втяв по пьяному в Кунавині таку штуку, що її можна хйба на ухо розповісти. Прикащик розсміяв ся в голос на цілий вагон, а старий лиш усміхав ся вищірівши два жовті зуби. Розмова не цікавила мене, тому я вийшов із вагона, щоби до відходу поїзду розпростувати трохи ноги. В дверех стрінув мене адвокат із дамою.

— Не встигнете — сказав мені адвокат — за хвилюк друге звоненє.

І справді: я не встиг дійти до кінця поїзду, як нараз зазвонили. Коли я вернув, адвокат розмовляв щось живо з дамою. Купець сидів мовчки насупроти них.

— Відтак вона просто заявила своєму чоловікови, говорив адвокат, коли я переходив біля них, що вона не може, ба й не хоче з ним жити, бо... На те ввійшов кондуктор із новим подорожним, та й я не міг розібрати дальшого розговору. Як усе успокоїло ся і я знов міг розрізнити голос адвоката, розмова перейшла зі спеціального випадка на загальніші висновки.

— А відтак ідуть сварні, непорозуміння фінансової натури, взаїмні суперечки і подруже розходить ся, — говорив адвокат. В давнину таке не лучало ся. Неправда може? звернув ся з запитом говіркий адвокат до старого купця, намагаючись і його втягнути в розговор. Але в сій хвилі поїзд рушив із місця, а старий не відповідаючи, здохмив шапку, перехрестив ся тричі та прошепотів щось під носом. Коли з сим упорав ся, надягнув шапку тісно на голову та й сказав:

— Бувало, бувало таке, добродію і в давнину, лише рідше. Тепер уже годі не бути сьому. Вже надто образовані стали.

Адвокат щось відповів старому, але поїзд біг тепер чим раз скор-

ше та скорше, вже й гуркотів на закрутах і я не чув, що вони балакали. А цікавий був, що старий скаже і я підсів ближше до них. Мій нервовий сусід, також видно зацікавився, і не встаючи з місця яв прислухуватись.

— А як же шкода виходить із образования? — з ледви замітною усмішкою почала дама. Чи ж красше так женитись, як то в давнину женили ся, що молодята й не бачили одо одного? — продовжала вона йо загально жіночій привичці, відповідаючи не на слова, які старий сказав, але на ті, які, по її думці він хотів сказати.

— Не знали, чи люблять ся, чи годні любити, а віддались за першого з краю, і відтак мучились ціле житє, і се по вашому красше? — говорила вона звертаючись із бесідою більш до мене та адвоката, чим до старого, з яким властиво бесідувала.

— О, вже через міру образования стали, повторив купець, згїрдливо поглядаючи на даму та не відповів на її питанє.

— Цікаво знати, як ви пояснили-б звязь між образованием і подружніми непорозуміннями? — з ледви замітною усмішкою зачїпив адвокат.

Купець хотів щось сказати, але дама перебила йому.

— Ні, сї часи вже минули, сказала вона. — Але адвокат не дав їй говорити.

— Позвольте, на вони висловлять свою думку.

— А тому, що ляку дасть Біг. — сказав старий.

— А як же має бути, коли женять людей, що взаїмно не люблять ся? Се лиш товарину можна парувати так, як заблагнеть ся хозїянови, а в людїй є свої склонности, навички, — балакала скоро дама та споглядала то на мене, то на адвоката, то навіть на прикащика, що підіймив ся зі свого місця, підпер ся рукою на поруче та з усмішкою прислухував ся розговорови.

— Даремна ваша балачка — сказав старий; товарина-скотина, а людині даний закон.

— Та як же жити з людиною, якої не любить, — відрубала дама, підбадьорена очевидна загальною увагою та спочутєм.

— Давнійше над такими річами не застановляли ся, — сказав старий з притиском. Аж нинїшними часами таке завелось, як що до чого, вона просто рубне йому: "я тебе покину". Навіть у селян завелась уже тепер та сама мода. "На тобі, каже, твою сорочку та ногавиці, а я

пиду до Івася, в нього, бач, кучері красші.“ Натеч, масте, і змагайтесь. А жінка, перша річ: повинна бояти ся. Прикащик поглянув та на адвоката і на даму і на мене і очевидно здержував усмішку. Він був готов або висміяти або одобрити слова старого відповідно до того, як товариство їх прийме.

— Боятись має? — спитала дама, а сеж як?

— А так: ”да убоится своего мужа“ — ось як.

— Ну, ну, татуню, вже ті часи минули ся.

— Ой ні добродійко, сим часам не можна минати ся. Як її, Еву, жінку, сотворено із ребра чоловіка, так її лишити ся до кінця світа, — сказав старий та підніс голову так гордо, що прикащик зараз-же порішив, що побіда по боці купця та голосно зареготав.

— Се ви мущини так думаете, — говорила дама не вважаючи себе побитою та споглядала раз від разу по нас. Самим собі дали свободу, а жінок держали-б у неволі. Собі позволяете на все.

— Мущини — се що иньшого.

— Так, по вашому мущині все дозволене?

— Призволу ніхто не дає, а лиш се треба тямити, що від мущини не прибуває в хаті ніщо. А жінка се крухенька судина, — вговорював дальше купець. Пересвідчене, з яким говорив, очевидно впливало на слухачів, ба навіть сама дама чула себе побитою, але всеж іще не піддавала ся.

— Нехай, алеж я думаю, ви на се мабуть згодитесь, що й жінка людина, та що в неї такеж чуте як і в чоловіка. Отже що її чинити, як не любить чоловіка?

— Не любить, — грізно повторив купець та зморщив брови. — Не бійтесь, полюбить!

Сей нежиданий аргумент вельми припав до вподоби прикащикови, і він голосно притакнув старому.

— Ой ні, не полюбить, — заговорила знов дама, — а де любви не має, годі до неї змусити.

— А як жінка зрадить чоловіка, то тоді що? сказав адвокат.

— Се не повинно лучати ся, — сказав старий, треба наглядати.

— А як таки лучить ся, то що? Звісно, всяко буває.

— Може в кого буває, в нас не буває, — твердив старий. — Ну, а як случайно трафить ся де такий дурний чоловік, що не спроможе кермувати жінкою, то такому ”но заслузі“! А все-ж не треба допуска-

ти до скандалу. Нехай любить, чи ні, як собі схоче, але в хаті безладя заводити не годить ся. Всякий чоловік може жінку привести до розуму, на те власть у нього. Тільки дурному годі.

Всі замовкли. Прикащик порухав ся та щоби знать не остатись позаду иньших, почав із усьмішкою:

— Так то, так, ось і в нашого знайомого вийшов скандал, і також вельми тяжко справу рзсудити. Дістав таку жіночку, що раз. Зараз почала біситись. А він людина статочна, образована. Почала з конторщиком. Чоловік по доброму вговорював її. Де там, не прийшла до розуму. Почала всякі штуки. Гроші почала красти в чоловіка. Він побив її. І щож? І ще гіршою стала. З нехристом, з Жидюгою, шануючи ваші слухи, почала волочитись. І щож йому робити? Покинув її. Тепер сам живе. А вона Бог зна' куди повіялась.

— Бо дурний — сказав старий. Як би зразу був не давав їй у всьому попусту, але тримав на припоні, до нині жила би з ним. З самого початку не треба занадто попускати. Коневі не вір на полі, а жінці дома.

В сій хвилі ввійшов кондуктор переглядати білети на найблизшу стацию. Старий віддав свій білет.

— Так, так, задалегідь коротко взяти жінку, бо відтак усе пропало.

— А самі, правда, в Кунавині здорово гуляли, га — з усьмішкою зачіпив адвокат.

— Се зовсім що иньшого, — сказав купець із притиском. Здорові зіставайте, докинув встаючи. Позапинав кожух, здоймив шапку, вхопив у руки клунок і вийшов з вагона.

II.

Як лише старий вийшов, подорожні заговорили на кілька голосів.

— Старозавітний бадю, — почав прикащик.

— Живісінький "домострой") — сказала дама. — Яке в нього дике понятє про жінок та про подружє.

— Так, так, ми ще далекі від сього, щоб по європейськи дивились

---

*) Так називались староросійські приписи, що нормували домашній порядок у родинах в патріархальному змислі віддаючи тиранську власть у руки чоловіка, голови дому, над иньшими членами родини.

на подружжє, сказав адвокат. Насамперед права жіноцтва, відтак цивільний шлюб, після сего розвід, се все ще не порішені питання..

— А головне, чого сього покрою люди ще не розуміють — сказала дама, то се, що лиш любов освячує подружжє, та ще лиш таке подружжє правдиве, яке освячене любовю.

Прикащик прислухував ся з усмішкою стараючись як найбільше скорістати з таких мудрих розговорів.

— А яка-ж се властиво любов освячує подружжє? озвав ся несподівано голос нервового добродія, що незаметно присунув ся до нас. Він стояв зі спертими руками на поручю сидження і виглядав дуже схвилюваний: лице в нього покрасніло, на голові набігли жили кровю, а щоки дрожали нервою. — Яка-ж се властиво любов освячує подружжє? — повторив він.

— Як се, яка любов? — спитала дама. — Звичайна любов між чоловіком та жінкою.

— Якже може звичайна любов освячувати подружжє? — говорив дальше нервовий добродій. Він хвилював ся, наче-б сердив ся та хотів сказати далі щось неприємного. Вона се почувала тай видно се іритувало її.

— Як? дуже просто, сказала дама.

Нервовий добродій сейчас підхопив се її слово:

— Ой не просто, ні!

— Добродійка каже, вмшав ся в розмову адвокат, вказуючи на даму, що подружжє повинно опиратись на привязаню чи там на любові, як собі хочете так, що коли така любов справді є, то лиш в такому случаю подружжє, що не основує ся на природнім привязаню, чи як ви собі се називаєте, на любові, до нічого морального не може зобовязувати. Чи я гаразд порозумів? — звернув ся він до дами.

Дама кивнула головою на знак, що годить ся на таке поясненє своєї думки.

— Дальше... — хотів продовжати свою бесіду адвокат. Але нервовий добродій, що здержував ся доселі лиш на силу, не дав адвокату договрити і сам почав:

— Так, так, але-ж що вважати сею любовю, яка одинока освячує подружжє?

— Се звісно всякому, що таке любов, — сказала дама.

— А ось я не знаю, що таке любов, та рад би довідатись; як би ви мені її пояснили?

— Як? зовсім просто, сказала дама, але задумалась. Любов! Любов, се виймкове відзначуване одного або одної перед всіми иньшими, — сказала вона.

— Відзначуване, а на як довго? На місяць, на два дні, на пів години? — з особливою злістю питав добродій.

— Ні, простіть, ви не про се говорите.

— Ні, я про се-ж, про відзначуване одного або одної перед всіми иньшими, але я тільки питаю, як довго має тревати се відзначуване?

— Як довго? Дуже довго, часом на ціле жите.

— Але-ж се хиба в романах. А в житю ніколи. В житю таке відзначуване одного перед другим рідко лучає ся на літа, частійше на місяці, а там і на тижні, дні, та години.

— Ах, що-ж ви! Та-ж ні. Ні, ні, позвольте, — заговорили ми в один голос всі троє. Навіть прикащик видавав якийсь звук, яким, здавалось, не поділяв сеї думки.

— Так, так, я знаю, — старав ся він перекричати нас — ви говорите про се, що є дійсно. Всякий мущина відчуває се, що ви називаєте любовю, до всякої гарної жінки, найменче одначе до своєї питомої дружини. Та-ж на се і приказка є: "Чужа жінка як лебідка, а своя гіркий полин."

— Ах се страшно слухати, що ви балакаєте! Та-ж прецінь у людий є чуте, яке називає ся любовю, та яке триває не літами, не місяцями, але ціле жите.

— Ні, тай ні. Коли-б і припустити, щоби Менеляй дав перевагу Гелені перед усіма на ціле жите, то таки Гелена відзначила-б Париса і таке завсіди бувало на сьвітї та й є. І не може инакше бути так, як не може бути, щоб у повному возї гороху знайшли ся разом біля себе два зерна назначені вперід. Та попри се, тут заходить не лиш неімовірність, але певність, що або Гелена навкучить собі Менеляя, або навпаки. Вся ріжниця тільки в сьому, що в одного приходить воно ранче, в другого пізнійше. Тільки в дурних романах пишуть, що вони любияли ся ціле жите. Хиба діти повірять сьому: Любити ціле жите одного або одну, се все одно сказати, що одна сьвічка буде горіти ціле жите.

— Але-ж ви все се говорите лиш про змислову любов. Чи ви ніко-

ли не припускали існування любови, яка-б основувалась на спільних ідеалах, на духовім свояцтві?

— Чому-б не припускав, але тоді по що разом спати, (вибачте за слово)? Спільні ідеали стрічають ся одначе не межі старими, але завсіди між молодими та гарними, — сказав він, та неприємно зареготав ся.

— Так, я кажу рішучо, що любов така, якою ми її звичайно вважаємо, не освячує подружя, але навпаки руйнує його.

— Алез, простіть добродію, озвав ся адвокат, та-ж факти противорічать вашим словам; ми-ж бачимо на свої очи, що подружя існують, що вся людськість, а бодай її більша частина жиє в подружжях та багато з них зовсім чесно проживає довголітнє подружнє жите.

Нервовий добродій злобно усміхнув ся.

— Та якже се? Ви кажете, що подружя основують ся на любови. Коли-ж я висказую свій сумнів що до існування иньшої любови крім змислової, ви мені докажете існуванє любови подружжями. А подружє в наші часи, се чиста мана та насильство.

— Ні, позвольте, сказав адвокат, я кажу лише, що подружя були тай є.

— Так, але-ж так від чого вони є! Вони були тай є у таких людей, що в них добачують щось таємничого. Тайну, яка обовязує перед Богом. У сих вони є, але в нас їх нема, в нас вони просто таки мана та насильство. І ми се відчуваємо, а щоб від лиха спасти ся, проповідуємо вільну любов. А в дійсности проповідь вільної любови се не що иньше як зазив вертатись назад, до змішаня полів, — простіть за слово — тут звернув ся до дами, — до гріху мас. Пережила ся вже стара основа, треба шукати нової, а не проповідувати розпусту.

Він так розпалив ся, що всі лиш гляділи на нього.

— А сей перехідний стан як раз страшний. Люди відчувають, що не можна допустити "до гріха загалу", а треба-ж якось означити полові відносини. Та на се нема ніякого основного підкладу крім старого, якому ніхто вже не вірить. І люди по старому женять ся, хоч не вірять у се, що роблять, тай з сього виходить лиш або мана або насильство. Як що мана, шахрайство, то ще лекше його перенести. Чоловік та жінка лиш туманять людей, що вони доховують собі віри, а властиво живуть в полігамії та в поліандрії. Се плюгавство, та воно ще уйде; але коли, як се частійше лучає ся, чоловік та жінка приймили на себе обо-

визок жити разом і то на ціле жите, та самі не знають по що та на що і вже в другім місяці раді-б розійти ся, а все таки живуть разом, тоді-ж то виходить се страшне пекло, від якого розпивають ся, стріляють ся, убивають та троять себе та иньшпх.

Всі замовкли, стало ніяково.

— Так, дучають ся критичні епізоди подружнього жптя. Ось приміром справа Поздншшева, сказав адвокат, що-б замняти сю негожу та палку розмову. Ви мабуть читали, як він із зависти убив жінку?

Дама відповіла, що не читала. Нервовий добродій не промовив нічого, лиш видимо змінив ся на лиці.

— Ви, як бачу, пізнали, хто я? сказав він нагло.

— Ні, не маю присмности...

— Не велика се присмність. Я — Поздншшев.

Мовчанка. Він почервонів та знов нагло поблід.

— Та все одно, сказав він. Опроче вибачте. Я не буду вам заважати! І відсунув ся на своє місце.

III.

Я те-ж вернув на своє місце. Добродій з дамою щось шепотіли. Я сидів разом із Поздншшевом мовчки. Я хотів із ним говорити, та не знав звідки почати. Так проїхали ми з годину до стації. На найблизшій стації повисідали з вагона добродій з дамою і прикащик, а ми лишились у вагоні самі: я і Поздншшев.

— Вони балакають! Або брешуть, або не розуміють річч.

— Себ-то, про що се ви?

— Та все про те-ж.

Він підпер ся руками на колінах, та стиснув у руках чоло.

— Любов, подружжє, сімя! Все брехня, брехня, і ще раз брехня!...

Він встав, затягнув занавіску над лямною, ляг на подушку та замкнув очи. Так пролежав добру хвилю.

— Вам мабуть неприємно зі мною сидіти, коли дізнались, хто я?

— Зовсім ні.

— Вам не хочеть ся спати?

— Ні.

Коли хочете, я оповім вам своє жите.

В сій хвилі перейшов кондуктор вагоном, він проводив його лишим зором, та почав аж тоді, коли той вийшов. Відтак уже в часі опо-

відання не переставав ні разу, і коли навіть нові подорожні входили на станціях у вагон, він не робив собі з них нічого.

Підчас того, як говорив, лице його кілька разів мінило ся так, що він ставав неподібний до себе самого. Очи, губи, вуса, борода, все ставало инакше. Се було лице нове, гарне, що просто його вигляд прошибав чоловіка наскрізь. А сі зміни довершували ся в сумраці в мить. Що п'ять хвиль являлось лице зовсім неподібне до попереднього свого вигляду.

IV.

Отже я розповім вам про своє жите, та всю страшну історію. А страшна-ж вона, страшна. Вся історія стращнійша як сам кінець.

Він замовк, протер руками закриті лице та почав:

— Коли розповідати, то розповідати від початку; треба розказати, як та чому я женив ся, та яким я був, заки оженив ся. Перша річ, скажу вам, хто я такий. Я син багатого степового дворянина, бувшого предводителя дворянства, та вихованок університета, кандидат, юрист. Женив ся в роках трицяти кількох, але заки говорити про женитьбу, треба розповісти, як жив до сього часу та як задивлював ся на родинне жите. До женитьби жив я як живуть усі так звані порядні люди нашої верстви с. в. в розпусті, але був переконаний, що я посеред распусників внімково моральна людина. А се, що я вважав себе моральним, виходило з того, що в нашій сім'ї не було сеї особливой, спеціальної розпусти, яка була чимось так буденним у нашій поміщицкій верстві, та по часті й тому, що виховавшись у сім'ї, де ні батько, ні мати одно одного не зраджували, я від вчасної молодости мрів про величчя та поетичне жите родинне. Моя жінка мала стати вершком досконалости. Наша взаїмна любов мала бути ідеальна, а жите родинне чисте, просто голубине.

Думати, — я думав так, та цілий час хвалив себе за такі високі думки. Та при сьому жив я дорослим чоловіком десять років і не поспішав женити ся. Жите вів таке, яке називав приличним, розсудним парубоцьким житем і навіть сим житем своїм чванив ся я перед ровесниками, та товаришами, що віддавались усяким спеціальним родам розпусти. Я нікого не зводив на манівці, не мав ніяких неприродних похотів, не ставляв розпусту головною цілю життя, а віддав ся їй в приличних, загально принятих формах, та наївно вмавляв у себе, що з мене цілковито моральна людина. Жінки, з якими я сходив ся, не були

мої, то-ж мене з ними нічого не лучило крім роскоші, якої від них я зазнавав. І се видавалось мені нічим гидким. Навпаки, в сьому, що я не зближав ся до них серцем, і платив грішми за все, добачував я як раз свою мораль. Я уникав таких жінок, що приходом дитини на свѣт або привязанем могли мене стіснити. Опроче може й були діти, може й було коли привязане, та я чинив ся, наче-б того всего не бувало... І так живучи вважав себе моральною людиною. Я не понимав, що розпуста се ще не сама фізична гидь, та що сама фізична гидь се ще не властива розпуста, я не понимав, що справжня розпуста, се звільнюване себе від моральних відносин до жінки, з якою входиш у полові зносини. Але звільнюване я як раз приписував собі за заслугу. Памятаю, як раз мучив ся я тим, що не міг заплатити одній жінці, що імовірно з любови віддалась мені. А успокоїв ся аж тоді, коли післав їй гроші, та сям показав, що мене морально не вяже вже ніщо з нею. — Ви не крутіть головою, наче-б зі мною годили ся, крикнув він знов на мене. Я знаю сю штуку. Ви всі, тай ви-ж самі, наколи ви не рідкий виімок, таких же самих поглядів, що й я був тоді. Наколи ви годитесь зі мною, то хйба тепер, а перше ви так не думали. І я не думав і коли-б мені був колись хто розповів те, що я вам тепер розповідаю, не сталось би се зі мною, що стало ся. Але все одно, ви простіть мені, говорив він дальше; всеж таки суть річи в сьому, що воно страшне, невисказано страшне. Сей вир блуду та розпусти, в якому живемо, по відносинах до справжнього жіночого питання...

— Себ-то, що ви вважаєте справжнім жіночим питанням?

Питане про се, на скільки жінка инакше організоване ество, чим мущина, та якою вона сама себе і мущина має її уважати.

V.

— Так десять років прожив я в найогиднійшій розпусті, і рівночасно марив про чисту надземську любов, ба навіть в імя сеї любови ось так жив. Так, я хочу розповісти, як я вбив свою дружину; але щоби се розповісти як слід, треба сказати, яким чинном став я розпусником. Я далеко давніше вбив її, ніж знав, я вперве убив жінку, коли не люблячи, зійшов ся з нею, я вже тоді вбив свою дружину. Так, намучившись, стільки скільки я намучив ся та натерпів ся, я зрозумів, де корінь лиха, зрозумів себе, свій гріх та наш гріх загалу. То-ж звольте послухати, як та коли почалось се, що привело мене до мойого не-

щастя. Почалось, як мені було всего 16 літ заледви. Лучилось воно, як я був іще в гімназії, а мій старший брат на першому курсі університета. Я не знав іще жінки, але, як усі нещасливі діти нашої верстви, не був уже невинним хлопцем. Вже був другий рік тоді, як мене зіпсули хлопці, вже другий рік думка про жінку, не якусь певну означену, але образ жінки в уяві, як щось солодкого, кожної жінки, нагота жінки, мучили мене несказано. Навіть на самоті базив ся я лиш нечистими думками. Я мучив ся, певна річ і ви мучились, і так мучить ся 99 процент наших молодих хлопців. Я жахав ся, страждав, молив ся, тай знов упадав. Я вже був зіпсований і в уяві і в дійсности, але не вчинив іще останнього кроку. Я гинув один, але ще не посягав на друге людське ество. Я міг був іще спасти ся. І ось братів товариш, студент, щирий, як то кажуть хлопець, — що значить, як раз найбільший гульвіса, що навчив нас і пнті і в карти грати, раз підпивши підмовив нас їхати туди. Ми поїхали. Брат також іще був невинний, та тої ночі впав. І я шіснайцятьлітний хлопець опоганив себе самого, та причинив ся до опоганеня другої людини, сестри-жінки. І я не розумів навіть величі лиха, якого допустив ся. Я-ж не чув від нікого зі старших, щоб сього, що я вчинив, не годило ся чинити. Правда воно стояло в заповідях, але-ж заповіді потрібні на се, щоб на іспиті батюшці відповідати, як запитає, тай то не так далеко потрібне, як заповідь про уживане "ут" в умовних реченях. Отже від старших, яких думку я шанував, я не чув ніколи, щоб се не годило ся. Навпаки я чув від тих людей, що се саме як слід. Я чував, що мої муки та стражданя після сего втихомирять ся, таке чував тай читав; зачував від старших, що се причиняє ся до здоровля, від товаришів знов чув, що в сьому як раз заслуга, що се ознака юнацтва. Загалом взявши тут не бачилось нічого крім усього гарного. Небезпека хобоби? Але-ж і се можна передвидіти. Правительство про се журить ся. Воно наглядає над такими домами, та піклуєть ся розпустою для нас, для гімназьястів. І лікарі за винагородженем слідять за тим. Так і має бути. Вони кажуть, ще розпушта буває корисна для здоровля, вони-ж і дбають, щоб нам подати її правильною, акуратною. Я знаю материй, що в сім напрямі турбують ся здоровлєм своїх синів. І наука посилає їх у домн розпусти...

— Як то наука? поспитав я.

— А що-ж такого доктори? Жреці науки. — Хто приводить хлопців до розпусти, кажучи, що се потрібне для здоровля? Вони. Хто псує

жінок, видумуючи їм всякі способи, щоб не родили? Вони. Хто лічить сифіліса з одушевленням? Вони.

— А чому-ж би не лічити сифіліса?

— А так, не лічити, бо лічити значить пособляти розпусті.

— Ей, а все-ж...

— Нехай, але коли-б ужити лиш одну соту частину-сього труду, якого вимагав ліченє сифілісу, на викорінюванє неморальности, то його вже давно на світі не було би. А то зуживають сили не на нищенє розпусти, а на захоту до неї, на обезпеченє нешкідливости від неї. Та не в тім діло. Діло в тім, що зі мною стало ся се лихо, як лучає ся зрештою з дев'ятьма десятими нашої суспільности і то всіх верстов, не виймаючи й селян, що я впав і то не тому, що дав себе скусити принадам якоїсь звісної жінки. Ні, ніяка жінка мене не скусила, а я впав для того, бо моє окруженє добачувало в сьому вчинкови або річ законну та для здоровля хосенну, або зовсім природну, не лиш простиму, але й невинну забавку молоді людини. Я й не тямив, що се упадок. Я віддавав ся залюбки сим плюгавствам почасти як роскошам, почасти як конечности повного віку, так як то в певних літах починаєть ся пити або курити. А все-ж таки в тім першім упадку, я відчув щось особлившого, що потрясало мною. Памятаю, мені сейчас тамже, перед виходом іще з того дому, зробилось так якось ніяково, так якось тужно, що хотілось сплакнути. Сплакнути над втратою своєї невинности, над пірванєм відносин до жіноти. Так, відносини до жіноцтва пірвались на віки. Я від сеї хвилі вже не міг чисто до жіноцтва відноситись, ба й не відносив ся. Я став тим, якого називають розпусником, се фізично-хоробливий стан, подібний до сього, в якому живе морфінїст, піяк або пристрасний курець. Як морфінїст, піяк або курець, люди далеко ненормальні, так чоловік, що сходив ся для своєї розкоші з кількома жінками, людина вже ненормальна, на віки пропаща, сказано — розпусник. Як піяка та морфінїста можна сейчас пізнати по лиці або по рухах, так само-ж і розпусника. Розпусник може повздержуватись, бороти ся, але в нього вже ніколи неможливе, щоб його відносини до жіноцтва могли бути прості, ясні, чисті, братні. — Братнього нічого вже в нього ніколи не шукайте. Після сього, як спогляне, як буде оглядати молоду жінку, пізнаете розпусника. І я став розпусником та таким лишив ся.

VI.

І так! Від сеї хвилі пішло далше і далше, лучались усякі відміни. Мій Боже! Як згадаю всі мої плюгавства того роду, аж ляк бере. Про себе самого над яким товариші сьміялись ізза так званої невинности, я так згадую. Такі мої почуваня, коли чую бесіду про золоту молодіж, про офіцирів, про парижанів. І всі сі добродії і я, коли ми 30-літні розпусники, що маємо на совісти сотки всяких найогидливіших проступків зглядом жіноцтва, коли ми 30-літні розпусники входимо в гостинну або на баль чистенько вимиті, виголені, напарфумовані, в чистім білу, у фраках або мундірах — ми емблеми чистоти, розкіш... О! огидь! Але прийде чейже час, коли ся мерзота і брехня виявить ся. Тай жив-же я так до 30-того року і ні на мінуту не покидав думки оженити ся та завести щасливе родинне жите і з сею метою приглядав ся дівчатам, що здавались підходити під мої думки. Я бабрав ся у гною розпусти, а рівночасно розглядав ся в дівчатах, котра би своєю невинністю мені підходила під пару. Богато з них я просто відкидав, бо здавались мені за мало невинні; та на конець надивав я таку, що признав для себе гідною. Се була одна з двох доньок колись богатого, а тепер підупалого поміщика з Пензенської околиці. Пощо то тайти, правду сказавши, мене ловили, тай імили. Мамця, бо татка вже не було, устроювала всякі лапки і одна: а то плаване чайкою — удалась.

Я постановив одного вечера після сього, як ми їздили чайкою, та нічу при сьвітлі місяця вертали домів, а я сидів біля неї та любував ся її гарною фігурою, докладно пристаючим джерсєєвим станником та кучерами, я нагле порішив, що отсе вона. Мені сього вечера здавалось, що вона розуміє се, що я думаю та почуваю, та що се, про що я думаю, та що почуваю, щось високого, надземського. А в сути річи було се те, що їй дуже було до лиця в джерсєєвим станику і в кучерах, та що після проведенного близько неї цілого дня, бажалось іще більшої близькості. Я вернув домів одушевлений і пересьвідчений, що вона вершок досконалости, та що як раз задля того вона гідна, щоб стати мені дружиною і другої днини я осьвідчив ся о її руку.

Ні, ні, як собі хочете, ми живемо в такому болоті, брехні по самі уха, що не годні отямитись, поки нас хто так як мене не лопне здорово по голові. На тисячу таких, що женять ся, не лише в нашій верстві, але на жаль і в народі, ледви є один такий, що не був уже з десять разів жонатий перед тим. (Є тепер, правда, як зачуваю, молоді люди, невин-

ні та свідомі того, що се не шутки, а велике діло. Боже їм допомагай. Та за моїх часів і один такий на тисячу не лучав ся). І всі се знають, а удають, що не знають. У всіх романах описують до подробиць почування героїв, ставки, корчі, довкола яких вони ходять, але описуючи їх превелику любов до якої там дівчини, нічого не згадують про се, що діялось із ним, із сим цікавим героєм давнійше, ні слівцем про їхні відвідини таких домів, про покоївок, кухарок, чужих жінок. А є такі неприличні романи, то їх не дають у руки дівчатам. Всі удають перед дівчатами, ба навіть самі перед собою, що сього, себ-то розпусти, як догодження собі, що виповнює половину життя наших городів ба навіть сіл, — що сього зовсім нема.. А лукавлять так старанно, що вкінці дають віру самі своїй брехні. А дівчата, сі біднятка, вірять сьому зовсім серйозно; так вірила і моя нещасна дружина. Я нагадую собі, як то я вже як суджений показав їй свій дневник, щоб вона з нього пізнала мое минуше, а особливож мої останні любовні зносини. Я вважав потрібним її освідомити про се, бо могла дізнатись від кого иньшого. Нагадую собі тодішний її переляк, розпуку, просту втрату пам'яті, як те пізнала та порозуміла. Я бачив, що вона хотіла мене тоді покинути. І як би се щасливо вийшло для нас обоїх! — Він замовк.

— Але ні, так ліпше, ліпше! крикнув він знов. — Котюзі по заслужі! Та не в сьому діло. Я хотів тільки сказати, що тут обдурені самі тільки дівчата. Мами, особливож мами, знають про се все, навчені своїми чоловіками. Та лукавлять, що буцім то вірять у невинність муштин, а в сути річі ділають цілком інакше. Вони добре знають, на яку вудочку ловити муштин для себе та для своїх донечок. Лиш ми муштинни не знаємо, бо не хочемо знати, що найвисша, поетична любов, як ми її називаємо, зависить не від моральних прикмет, лише від фізичної близькості, а попри сє від фризурі, від краски та крою одягу. Спитайте в досвідченої кокетки, що поставила собі задачею зловити чоловіка, чим вона скорше заризикує, чи щоби її обличили в брехні, в жорстокості, ба навіть у самій розпусті перед лицем сього, кого вона надить д' собі, чи щоб появитись перед ним в одязі нескладно спштім та взагалі негарнім?

У всякому случаю всяка вибере перше. Вона знає, що наш брат завсіди бреше про високі почування — йому тільки тіла потрібно й за для того він простить плягавства, але не простить ніколи нескладного, негарного костюма. Кокетка знає про се свідомо, невинна дівчина

знає се несвідомо, як знають се звірята. Звідси сі гідкі джерсеї, сі тюрнюри, сі голі плечі, руки ба навіть груди. Жінки, особливо ж сі, що перейшли мужеську школу, > гаразд сьвідомі сього, що балакати з муштинами про висші предмети, се лиш проста балачка, алеж і сьвідомі, що муштинам потрібно лиш тіла та всього того, що се тіло представляє в найкориснійшому сьвітлі, і як раз так робить ся. Тож коли на бік возьметь ся сі услівні внясеня, чому та задля чого так робить ся, головнаж річ, коли відкине ся сю привичку до сього плюгавства, що стала для нас другою природою, та коли приглянемо ся житю наших висших і низших верств, яким воно є з усею його безсоромністю — то покаже ся нам не що иньше, як один величезний публичний дім розпусти. Ви не годитесь зі мною? Погодїть, я докажу, — заговорив він перебиваючи мені.

— Ви кажете, що жінки нашої верстви живють иньшими інтересами, чим жінки з домів розпусти, а я кажу, що ні, тай докажу. Коли ріжні люди живють для ріжних цілій, та в загалі всякий завів собі иньше внутрішнє житє, то ся ріжниця мусить доконечно і на зверх показати ся і житє на зверх буде иньше. А погляньте-ж на сі нещасні ества погорджувані всіма і знов на тих сьвітських дам висшого кружка; такі-ж одяги, такі-ж фасони, такі-ж перфуми, такі-ж декольте, така-ж пристрасть до дорогоцінних камінців, до блискучих фаталашків, ті-ж самі забави, танці, музика, спів. Як одні приманюють всякими способами, так і другі. Найменшої ріжницї не видно. Беручи річ строго треба лиш сказати, що проституток на короткий протяг часу всі нехтують, а проституток на довгий протяг часу всі поважають.

І так ось мене зловили сі джерсеї, кучері та тюрнюри.

VII.

А спіймати мене було не тяжко, бо мене виховали в таких умовах, при яких молоді, залюблені люди так скоро бувають, як огірки посажені на облозі. А що-ж красше розбуджує полові похоти, як ся жирна лишня їда, якою кормлять нас у нашій верстві при цілковитім нашім фізичнім безділю. Мужчини нашого кружка відживляють ся як випасові лошаки. Треба тільки замкнути кляпу безпечности, се-б то пожити який час молодому розпусникови поздержливо, зараз починає ся страшний несупокій, зворушенє, яке при штучних умовах нашого товариського життя проявляє ся опісля влюбленєм. Всі наші любови та женитьби викли-

кують ся по найбільшій часті вибагливою їдою. Вам се дивно? Навпаки дивуватись приходить ся, що ми сего не завважуємо. В моім селі сього року на весну робили селяне при насипах залізної дороги. Вам звісна звичайна їда нашого селянина: хліб, квас, цибуля — він черствий та здоров від того при легкій пільній роботі. А піде він на залізну дорогу — то харчі в нього: каша, фунт мяса. Але за се він працює 16 годин тачками обладованими трицятьма пудами тягару. І йому се як раз. А ми, що їмо по два фунти мяса дичини та вживаємо всяких розгрівачих страв та напшків — куди се в нас йде? На зміслові ексцеси. І як іде воно тамтуди — а кляпа безпечности відчинена, то все в порядку. Але примкніть кляпу, як я її примикав на час, сейчас являє ся зворушене, яке перепущене крізь призму романів, повістей, стихів, музики — крізь пусту розкішну обстанову нашого, життя, зроджує сейчас залюблене чистісінької води.

І я залюбив ся, як усі залюблюють ся. І все появилось на зверх і одушевлене і поважане і поезія. А в сути річи сю мою любов цілу устроїли мамуня та швачка. Не будь плавання чайкою, не будь швачок із їхніми таліями і т. и., а моя дружина нехай би сиділа дома одягнена в незугарний капот, я не був би залюбив ся і не були би зловили мене.

VIII.

Возьміть іще на увагу, як той наш світ лукавить. Себ-то, як то наші подружя устроюють ся, може природно? Підросла дівчина, треба її дати замуж; се видає ся зовсім простим, коли дівчина не страхополох, та коли люди трафляють ся, що взяли-б її. А прецінь не так! Тепер починає ся пове дурає. В давнину, бувало, підросте дівчина, родичі, що красше знали житє, що не уносили ся хвиливым залюбленем, а її любили не менш за себе — устроювали подруже. Таке водило ся та водить ся у всьому людстві, у Китайців, Індійців, Бісурмен, у нашім народі, таке водить ся в людському роді що найменше в 0.99 його часті. Лиш 0.01 або й менше нас розпусників, придумало, що се не як слід і видумало нове. А що-ж се такого нового? А се нове, що дівчата сидять, дожидають та думають, і не осьміляють ся сказати: любчику, бере мене, мене, не її, гляди, які в мене плечі і т. и. — А ми мужчини походжаємо, приглядаємо ся. І при сьому балакаємо про права жіноти, про свободу жінок як здобуток науки.

— А що-ж робити? спитав я. — Що-ж, хіба нехай би жінки осьвідчали ся? —

— Або я знаю, що і як? Але на мою думку, як має бути рівність, так нехайже буде. Коли рішено, що старосьвітське сватане понижає, то сей спосіб тисячу разів гірший. Там бодай рівні права, рівні шанси, а тут жінка — просто невільниця на базарі, а що вона не може згодити ся бути невільницею, і не може також сама осьвідчуватись, починаєть ся друга ще пловачіша брехня, що називаєть ся часом "виїздити в сьвіт", часом "весело забавляти ся", а воно ніщо иньше, як лави на судженого. Скажіть но лиш якій мамуні або й самій дівчині, що в неї лиш тільки роботи, щоб зловити судженого, — Господи, що за страшна обида! А справді в них лиш тільки роботи. А що найстрашнійше, при такій роботі придбати цілком молоденьких, бідних, невинних дівчаток. І коли-б се бодай отверто робилось. А то все мана. Ах, походженс видів, яке се цікаве! Ах Лілі вельми интересуєть ся малярством! А ви будете на виставі? Там так багато можна навчитись. Поїдемо може на прогульку "тройкою"? Будете в театрі? А симфонія? Правда, просто розкіш? Моя Ліза просто до безумства любить музику. А ви задля чого не тої-ж думки?

А думка одна тай одна: бери, бери мене, мою Лізу! Ні, мене! Бодай стрібуй!" —

ІХ.

— Чи ви знаєте сю власть жіноцтва — перебив він собі нагло, — під якою стогне увесь сьвіт, — все від сього іде. —

— "Як то, власть жіноцтва"? — поспитав я. — "Всі нарікають на се, що вони не мають ніяких прав, що вони пригнетені".

— То-ж то й є, — підхопив він. — Те-ж саме, про що хочу говорити, воно-ж і пояснює те незвичайне явище, що з одного боку зовсім правда се, що жінка принижена до найнижшого ступіня, а з другого боку, що вона має в руках власть. Зовсім таке, як із Жидами. Як вони своєю силою гроша відплачують за свій гнет, так і жінки. "А ви хочете, що-б ми були лиш крамарями? Гаразд, ми крамарі заволодісмо вами" — кажуть Жиди. "А ви хочете, що-б ми були тільки предметом змісловости? Гаразд, ми як предмет змісловости поневолимо вас," — кажуть жінки. Не в сьому недостача прав жінки, що вона не може голосувати або судити. Сї функції, се ще не права для них, але се, щоби в поло-

вих зносинах зрівнялись із мущиною, здержуватись від нього, вибрати його собі по своїй волі, а не лише бути вибраною. Ви кажете, що се гидко. Гаразд. То-ж нехай і мущина не має сих прав. Тепер же в жінок нема того права, яке мають чоловіки. І ось, щоби нагородити його собі, вона ділає на змисловість чоловіка, та змисловістю так поневолює його, що він тільки формально вибирає, а властиво вибирає вона. А заволоділа вона раз сим способом, надуживає його та здобуває собі страшну власть над людьми.

— Та на чім-же основує ся страшна особливша власть? — поспитав я.

— На чім? Всюди, у всьому. Перейдіть ся лиш по магазинах більшого города. Там міліони людської праці. А поглядіть, чи на девять десятих найдете там що для потреби муштини? Всеї розкоші життя вимагає жіноцтво та піддержує її. Перегляньте всі фабрики. Велика їх частина фабрикус безхосенні дрібниці для прикраси жіноцтва. Міліони людей, цілі покоління гинуть у сій каторжній праці на фабриках виключно для жіночих примх. Жінки, як цариці, держать у неволі тяженької праці девять десятих людського роду. А все тому, що їх понизили, що їх лишили рівних прав із мущинами. І ось вони мстять ся драгованем нашої змисловости, та ловлять нас у свої сіти. Так, так, все йде із сього. Жінки утворили з себе таке знаряде драгованя змислів, що молодий ба навіть старий чоловік не годен із ними поводити ся спокійно. Глядіть на жінку з народа в святочний день, і на наших підчас балів та вечериць. Вона чує свою силу, се можна впізнати по її торжественній усьмішці. І ось лиш тільки підійшов молодий хлопець ід жінці, вже пропав, вже отуманів як від дивдерева. І давнійше робилось мені завсіди якось ніяково, ба й моторошно, як я бачив причепурену жінку і бабу в червоній хустині та підшитих спідницях, або нашу даму на бали, але тепер мені просто страшно, я просто вижу щось грізного для людей та протизаконного і аж хочу кликнути поліції, що-б усунула причину небезпеки. І се все не штуки. Я вірю, що прийде час і може бути в недовзі, що люди порозуміють се та стануть дивуватись, як могла істнувати суспільність, в якій допускались такі події, що нарушують суспільний порядок, як отсі, що просто визивають змисловість: принадливі туалети наших дам. Се-ж усе одно, що розставити сільця по всіх місцях до прогульки, по всіх доріжках... а може й гірше.

Х.

Так і мене зловили. Я, як то кажуть, залюбив ся до нестями. Не лиш її зображав я собі вершком досконалости, але й себе за час сего жениханя вважав такою-ж досконалою людиною. Мабуть нема на світі такого гільтая, який шукаючи не надбав би інших гільтайв, в якому небудь напрямі гірших за себе, та який ізза того не міг би найти причини згордіти та вдоволюватись собою. Так і я: оженив ся не з грішми — про яку небудь користь ні думки в мене не було — не так як більшість моїх знайомих женилась ізза грошей або звязий; я був багатий, вона бідна. Се одно; а друге, чим я чванив ся перед собою, що інші женились із наміром дальше жити в шлюбі, як жили до шлюбу; аж постановив собі твердо, держатись після вінчаня лиш своєї дружини, та через те вже не було границі моїй гордості перед самим собою. Я, свиня плюгава, зображав себе ангелом. Не довго тревало мое женихане. Без сорому я не годен нагадати собі сих часів. Що за огидь! Звісна річ, любовію вважають щось духового, не зміслового. То-ж коли любов річ духова, то сі духові зносини повинні виражати ся відповідними словами, бесідами, розговорами. Того всього не було. Страх, як тяжко було нам завести розмову, коли ми оставались на самоті. Яка се була Спизфова робота! Що лиш видумаєш, що сказати, скажеш, знов мовчи, придумуй. Ба й не було об чім балакати. Все, що можна було сказати про житє, яке нас чекає, як у ньому устроїмо ся, про пляни на будучину — вже сказало ся, а що-ж дальше? Звісно, коли-б ми були звівірятами, то знали б, що не потребуємо говорити, а тут навряд говорити треба і нема про що, бо про те, що думалось, не дозволено говорити. А до сього ще сей плюгавий звичай конфеток, грубе лакіство до солодоців та всі приготавленя до вінчаня; ніщо лиш про квартиру, спальню, постіль, халати, біле, туалети. Ви-ж розумієте, що коли женять ся по правилам "Домостроя", як говорив сей старовина, то подушки, придане, постіль — се все складові часті самого святаго таїнства. — Але в нас, на десять таких, що женять ся, ледви один трафить ся, що не то, що не вірить у тайну (вірить або не вірить, менше про се), але не вірить у се, що обіцяє, а на сотку мушин, ледви один є такий, що вже перед тим не женив ся, з пятьдесять ледви один, що не готовить ся на будуче зраджувати свою дружину, а більшість глядить на їзду до церкви як на особливу умову володіня звісною жінкою. Подумайте, якого страшного значія набирають при сьому всі сі подробиці. Вихо-

дить, се проста продаж. Розпусникови продають невинну дівчину та надають сій продажі як найпринаднійший вид.

XI.

Так усі женять ся, так і я оженив ся. Та коби то молоді люди, що мріють про медовий місяць, знали лишень, яке розчароване їх чекає. І розчароване завсідн. Але-ж чому всі вважають потрібним се скривати? Як я був у Парижі, залюбки ходив приглядати ся усяким видовищам. Раз пішов я оглядати жінку з бородою і водну собаку, як оголошували. Показалось, що се не було ліщо иньше, як мущина в жіночому одязі декольте і пес засунений в шкіру з морського коня та плаваючий у ванні з водою. Не було в сьому нічого цікавого, та коли я вже виходив, то властитель видовища випроваджав мене вельми чемно і звертаючись до публіки при вході вказуючи на мене, так заохочував: "Поспитайте в сього добродія, чи не варто оглянути; прошу заходьте, лише по франкови від особи". Мені якось ніяково було сказати, що не стоїть оглядати, а властитель мабуть числив на се. Так то очевидно буває і з сими, що досьвідчили вже всього плюгавства медового місяця, а преці-ж иньшим не зважують ся відслонити очий. Я також не відслонював очий нікому, але тепер не виджу причини, чому-б не мав говорити правди. Медовий місяць зовсім не представляє собою ніяких розкоший, противно чоловікови робить ся вельми ніяково, кучно, гидко, ба навіть жалісно, а передовсім нудно, неказано нудно. Се щось у роді того, що відчуває молодий хлопець, коли учить ся курити. Його нудить, слина пхає ся до горла, а він на силу проковтує її та вдас, що йому се зовсім приємно. Приємність від куреня, так як і від сього, коли є яка, то аж згодом приходить; тому треба, щоби молодята вперід навикли до сього налогу, коли хотять відтак відчуватиприємність.

— Як то налогу? — спитав я. — Ви-ж мабуть говорите про річи зовсім природно-людські.

— Природно-людські? — сказав він. — Природно-людські? Ні, навряд, я скажу вам, що прийшов до пересьвідчення, що се зовсім щось неприродного. І до такого пересьвідчення прийшов я, знищена, зіпсована людина. А що би то було доперва, як би я не був розпусником? Для дівчини, для всякої невинної дівчини, се в такім степені неприродне, як для дитий. Моя сестра вийшла за муж дуже молодою, за чоловіка двічі старшого від неї і розпусника. Я нагадую собі, як ми всі наляка-

лись, коли вже першої ночі по шлюбі утікла від нього, бліда, з сльозами в очах та в судорогах на всьому тілі і говорила, що вона за ніщо в світі не годна сказати, чого він від неї хотів. Ви кажете, се природно-людське? Їсти, се річ природна. Їсть ся від самого початку, приємно, легко, та нема чого соромити ся а се й гидке і соромне і болісне. — Ні, ні, се неприродне. І — я пересвідчив ся — дівчина невинна бажає одного — дітий. Дітий — так, але не чоловіка.

— Як се, — сказав я здивований, — а якже-ж продовжав би ся рід людський?

— А по що йому продовжати ся? — нечаяно відповів він.

— Як по що? Инакше нас не було би на світі.

— А чого-ж нам бути?

— Як то чого? Щоби жити.

— По що жити? Та-ж звісно, Шопенгавер, Гартман та всі будисти кажуть, що як раз у сьому щасте, щоби не жити. І се справедлива думка, що людське щасте лежить у сьому, щоби себе обернути в нівець. Лиш вони трохи инакше виражують ся: вони кажуть, що людському родови треба самому себе нищити, щоби спастись від терпіння, що мета людства, нищити себе. Се неправда. Метою роду людського не може бути охоронене себе від терпінь через самознищення, бо-ж терпіння — се наслідки діяльності; мета діяльності а чейже не може ґрунтуватись на нищеню її наслідків. Метою як людини, так і людства — щасте. Для досягнення-ж щастя людськості даний закон, який треба сповнювати. А сей закон: з'єднане людськості. Тому з'єднаню входять у дорогу пристрасти. Із пристрастий найлютіша полова, тілесна любов і тому, коли знищать ся, пропадуть пристрасти і остання з них, найсильніша, полова любов счезне, тоді настане те з'єднане, людскість сповнить закон і вже не має ніякої підстави на існуваніє.

— Ну, а коли се стане ся?

— На се-ж є кляпа безпечности. Що закон іще незвершений, на се знаком існуванє тілесної любови. А поки вона ще є, існує, то її наслідком являє ся нове покоління, яке спроможне закон сповнити. А не звершило його воно, то звернуть иньші покоління — і так доси, доки все не звершить ся. Коли-ж звершить ся, тоді наслідком самого-ж сього звершення оберне ся в нівець, щезне з лиця землі і людський рід. Бо коли має настати з'єднанє людськості, то годі собі тоді представити жите, бодай таке жите, як ми його розуміємо.

XII.

— Дивна теорія, — сказав я.

— Що-ж тут дивного? Всі релігії навчають, що колись прийде кінець світа, те саме потверджують досліди науки і знаня. Що-ж особливого, що й з етики виходить те саме? ”Могій вмістити, да вмістить“ сказав Христос. І я се розумію так, як він се сказав. Для того-ж, щоби між людьми існувала мораль у полових відносинах, треба, що-б вони ставили собі метою повну чистоту. В стремлію до чистоти чоловік паде, а з того виходить подруже моральним, але коли чоловік, як то дів ся в нашій суспільности, стремить уже просто до тілесної любови, то хоч-би він її прибрав і в мнимо-моральний вид подружя, буде се лишень дозволом на розпусту з одною, буде все лишень неморальнім житем. Завважте лишень, як у нас спачені понятя, коли чоловіка в найщасливійшій його положеню, се-то свобідного, безженного, вважають чимось сьмішним та спочувають йому. Найвисшого ідеалу, найпочетнішого положеня жінки, се-то бути чистою, дівою-весталькою, — в нашій суспільности лякають ся, та глумлять собі із нього. Кілько-то, кілько молодих дівчат приносять свою невинність у жертву сему Молохови думки: вийти замуж хоч-би й за гульвісу, щоби лиш не бути старою дівкою, се-то висшим еством. Зі страху, що-б не стати тим висшим еством, вона губить себе.

Але тоді я сього не розумів, не розумів, що слова евангелія про се, що сей, хто глядить на жінку жадібним оком, вже вчинив перелюб із нею, відносять ся не лиш до чужих жінок, але особливо та головно до своєї питомої дружини. Я не розумів сього і думав, що сей медовий місяць та мої вчинки в сей-же медовий місяць дуже гарні, що вдоволити похотям зі своєю дружиною шось зовсім гарного. Зрозумієте, що ачей сі відїзди, ся самота в двійку тільки із нею, на які молодята відправляють ся з позволення родичів, — се-ж ніщо инше, як дозвіл на розпусту. Я не добачував тоді в сьому нічого гидкого ні соромного, та з очікуванем великих радощів яв проводити сей медовий місяць. І розумів ся, мої очікування не сповнювались. Та я вірив у медовий місяць, і за всяку ціну старав ся урядити собі його. А чим більше намагав ся, тим менше удавало ся. Цілий час робило ся гидко, соромно, нудно. А в недовзі почало робитись і кучно і докучливо.

Третьої чи четвертої днини застав я її знудженою; я став питати

від чого, яв обіймати, що на мою думку було всім, чого вона від мене могла собі бажати, а вона відсунула мою руку та заридала:

— Чого? Вона не вміла назвати причини, але їй було й даліше тяжко, нудно. Мабуть її змучені нерви підказали їй правду про гидкість наших зносин, але вона не вміла сього вияснити. Я допитував ся даліше, а вона відповіла, що їй тужно за матірю. Мені видалось, що се неправда. Я став зацитькувати її, не згадуючи ніщо про родичів. Я не порозумів, що вона просто так посумніла, а родичі, се лише викрут. Вона не слухала мене. Я назвав її вередливою і поглумив ся над її сумом. Нараз сльози десь гегь у неї поділись і вона почала найбільшми словами закидати мені егоїзм та жорстокість. Я поглянув на неї. На її лиці малювалась одна злоба і то звернена на мене. Я не в силі висказати вам сього ляку, який мене переймив, коли побачив се. Як се? Що се? — думалось мені. — Любов — звязь душ і замість сього ненависть до мене? До мене! Що се такого? За що? Се неможливе! Се не вона! Я силував ся її втихомирити, та натрапив на таку тверду стіну зимної їдкої ненависти, що не вспів оглянутись, як роздразнене обхопило й мене і ми взаємно наговорили собі копцю неприємностей. Вражине сеї першої сварні було страшливе. Я називав се сварнею, але воно не було сварнею, се було лиш виявлене тої пропасти, яка в дійсности ділила нас від себе. Із задоволенем змисловости охляла любов і ми одно проти одного станули в своїм дійснім виді, се-то станули проти себе два егоїсти цілком собі чужі що бажають один коштом одного використати як найбільше вдоволення. Се, що я називав сварнею, було дійсно станом наших взаємних відносин, який приходив із заником змисловости. Я тоді не піймав, що сі змінні та ворожі відносини були нашим нормальним станом, не піймав сього тому, що сі ворожі відносини в перших часах скоро знов затерлись завдяки на ново збудженій змисловости, себто любові. І я думав: посварились, тай помирились і більше не бути сьому. Ага. Того-ж таки першого медового місяця, скоро повторив ся період переситу, ми знов остогидли одно одному і вийшла друга сварня. Друга сварня поразила мене ще гірш першої. Так отже перша не була випадком, похибкою, але воно таки так має бути, і так буде далі, думав я. Друга сварня поразила мене тим більше, що вона скоїлась із неможливої причини. Якось почалось воно із за грошній, яких я жінці ніколи не жалував, ні не міг жалувати. Нагадую собі лишень, що вона так якось штудерно закрутила справою, що буцім то якась там моя замітка

показалась виразом моєї жадоби запанувати над нею та через гроші, на яких я ніби то оснував своє виключне право. Вийшла історія просто дурна, непотрібна, що ніраз не одвічала ні моїй вдачі, ні її.

Я роздразнив ся, почав її дорікати, за неделікатність, а вона мені, і почалось знов те-ж саме. Я доглянув у неї ту-ж саму попередню ненависть і в словах і в виразі лиця і в очах. Пригадую собі, я сварив ся з братом, із друзями, з батьком, та ніколи між нами не являлась така особливша їдка злоба, як у сім випадку. Але згодом знов десь сховалась ненависть перед любовю, розумість ся, змисловою, і я ще себе потішав, що сі дві сварні були лиш похибками, які дадуть ся направити.

Та ба, прийшло до третьої сварні, ба й де далі до четвертої і мені стало ясно, що не похибка, а що воно так має бути тай буде; я вже не лякав ся, я тільки дивувався одному, чому як раз я, один так недобре, так невідповідно до сього, чого надіяв ся, жию з подругою, чому таке не лучає ся в иньших подружжях? Не знав іще, бачите, що воно таке-ж саме у всіх подружжях, та що се їхне таке виімкове лихो; але виімкове, на їх думку, лихо вони скривають старанно не лиш перед чужими, але й перед собою, як яку соромну слабість, до якої не личить і самому собі признавати ся. Таке жкоїлось ї зі мною. Почалось у перших днях, та з кождим днем росло і ставалось прикрійше. Я в перших тижнях почув у душі, що зловив ся, що вийшло не те, чого ожидав, що оженигтись не лиш нещастє, але щось дуже прикрого; та як усі, так і я не хотїв перед самим собою признати ся, (я і доселі не признав би ся сам собі, колиб не кінець) і таїв не лиш перед чужими, але й перед собою. Тепер дивую ся, як я не запримітив свого властивого положеня. Се-ж можна було запримітити вже ізза сього, що сварні починались із таких причин, що, коли скінчились, годі було розчовпати, з чого почали ся. Розум не міг ніяк причин підібрати для сьогд постійного ворогуваня. Як се буває у весело жартливої молодіжи, що не годна придумати щось сьмішного, щоби було з чого сьміяти ся та сьміє ся зі свого власного сьміху, так і ми, не годні придумати причини для своєї ненависти, ненавиділи одно одного просто для того, що в душі така взаїмна ненависть була. А ще прикрійше виходило, що не раз годі було придбати притоки до примиреня.

Иноді були се слова, поясненя, навіть сльози, але иноді — про се буди завсіди згадувати з відразою — після найострійших слів із обох

боків, — нараз мовчанка, погляди, усмішки, поцілуї, виясненя. — Тьфу! плюгавство! — як я міг не запримічувати тоді всеї сеї огиді...

XIII.

— Всіх, всіх, і мушин і жінок, виховують в-якімось богобоязливім поважаню для сього почування, яке ми звичайно називаємо любовю. Я з диточих літ підготовляв ся до того, що-б залюбити ся, і залюблював ся цілий свій молодечий вік та тішив ся з того, що закоханий. В мене впоїли. що се найблагороднійше та найвисше почуванє на цілім сьвітї — влюбити ся. І ось, приходить у кінци се дожджане почуванє, чоловік віддає ся йому цілий. Аж тут і мана — в теорії любов, щось ідеального, високого, а в практиці воно щось такого поганого, свинського, про що навіть говорити стидно та мерзко. А коли воно таке, то-ж і так треба його називати. А люди навряд, притворяють ся, та соромне і мерзке зовуть гарним і високим. Буду говорити просто, правдиво та коротко.

Які були перші знамена мосї любови? А такі, що я віддавав ся зьвірським похотям, та не лиш не соромив ся того, а ще й чванив ся, що здібний до сих фізичних огид, а при сьому зовсім не думав не лиш про її жите духове, але також і про фізичне. А дивував ся, з відки бра-ла ся обопільна нехить у нас? Справа-ж цілком ясна. Нехить була просто протестом людської природи проти зьвірської, яка придавлювала людську. Я дивував ся, чому одно одного ненавидимо? А воно й не могло бути инакше. Ся ненависть не була нічим иньшим, як взаїмною ненавистю спільників злочину і за підмову і за участь у сьому-ж злочинї. Якже-ж не злочин, коли вона бідна заваготїла вже в першім місяці, а наші плюгавї зносини трївали дальше. Ви думаєте, що я покину дальше оповіданє? Ні, ні! Я оповідаю вам усе, як то приїшло до того, що я вбив її. Дурні! Вони думають, що я вбив її тоді ножем, пятого жовтня. Я не тоді вбив її, але далеко скорше, зовсім так, як вони тепер убивають, всі, всі. Ви знаєте, в нашім сьвітї удержуєть ся загальна думка, що жінка дає мушині осолоду (і мабуть навпаки, але я сього не знаю, я знаю своє). Wein, Weiber und Gesang, співають загалом поети. Жінка з вином і піснями. Але що там, пригляньтесь усїй поезії, малярству, різьбі, почавши від ніжок Пушкіна і голих Венер та Фриц, а побачите, що жінка — се всюди предмет роскоші: вона така-ж і на коминї і на Грачевиці і на двірськїм балю. І завважте сю чортіву хитрість: ну плюгавство так би і знати, що плюгавства, що жінка солодкий ку-

сочок. Ні, давно запевняли лицарі, що вони боготворять жіноцтво (боготворять, а все-ж глядять на нього, як на предмет розкоші). Тепер знов запевняють, що поважають жінок; одні уступають їм місце, піднімають хустинки, другі признають їм право зайняти становища, навіть участь у правліню і т. и. Те все для жінки роблять, а погляд на неї завсіди один. Вона предмет розкоші. І вона знає про се. Се-ж справжня неволя. Та-ж неволя не що иньшого, як користуване працею иньших. І тому, що-б неволі не було, треба, що-б люди не бажали користуватись працею иньших, що-б се користуване вважали гріхом, соромом. Люди лиш змінюють зверхню форму неволі і устроїли так, що вже не можна торгувати рабами на ринку, а не бачать, ба й не хочуть бачити, що неволя як була так і є, бо люди так само-ж люблять і вважають чимось гарним та справедливим користуватись працею иньших.

А доки вважають се чимось гарним то завсіди найдуть ся люди, що-будуть дужші та проворнійші за других, що зуміють се вчинити. Таке-ж саме і з еманципацією жінок. Неволя жінки основуєть ся в сьому, що люди бажать користуватись жінкою, як предметом роскоші і вважають се чимось путнім. І ось освободжують жінку, дають їй всякі права такі, як мущинам, але рівночасно далі дивлять ся на неї, як на предмет роскоші, так виховують її і в дитинстві і в товариськім житю. І так вона остаєть ся на завсіди приниженою невольницею, а мущина паном-розпусником. Так, як для знищення невольництва треба, щоб думка загалу вважала ганьбою користуване працею иньших людей для свого вдоволення, так і для освободження жінки треба, що-б думка загалу вважала ганьбою дивитись на жінку, як на предмет роскоші. Еманципация жінки не на курсах і не в палатах, але в спальні. Так, із проституцією боротись не в домах розцуги, але в сімях. Визволюють жінку на курсах і в палатах, а глядять на неї як на предмет роскоші. Навчіть її, як то вона у нас навчена, так на себе саму глядіти — а зістане на завсіди низшим еством. І вона або буде при помочи ледачих лікарів недопускати до запліднення, себ-то стане справжньою проституткою, або, що частійше лучає ся, буде хиріти, стане істеричною, нещасливою, як се инакше і не можливо при неможливости духового розвитку.

— Але чому? — спитав я.

— От се-ж то і дивно, що ніхто не хоче знати сього, що повинні докторі і знати і проповідувати, а про що вони як раз мовчать. Мущина хоче тільки зазнавати роскоші, а не хоче знати закона природи —

дітий; але діти являють ся і стають перепонуою для постійного зазнавання розкоші, та чоловікові, що бажає лишень розкопів зазнавати, приходиться придумувати спосіб усунути сю перепону. І ось придумали три способи. Перший — по рецепті ледачих лікарів, зробити жінку калікою тим, що для жінки завсідн було і є нешастем, — безплідною, тоді він може спокійно і постійно уживати; другий — многоженство, не чесне, як у магомеданців, але низьке, підле, наше європейське, повне ложі та обману; — третій спосіб, навіть не спосіб, але просте, грубе нарушенє законів природи, якого допускають ся всі чоловіки в народі і більшість чоловіків у так званих чесних сімях. Отак жив і я. Ми не дійшли ні до Європи, до Парижа, до "Zwei Kinder-System", ні до Магомета і свого нічого не придумали, бо й не думали про се. Відчуваємо, що щось воно не гаразд і сюди і туди, і сімю мати хотіли-б, але-ж дикі погляди на жінку тіж самі і виходить іще гірше.

Жінка в нас мусить бути в однім часі і матірю і мамкою і любовницею. А сил дасть-Біг. І звідси в нашій верстві істерія і нерви, а в народі, епілепсія. Завважте лиш, у дівок не лучають ся епілептичні припадки, лиш у баб, і то у таких, що жнуть із чоловіками. Ясна річ від чого, і ось від того упадок духовий і моральний у жінки, а за тим її понижене. Та-ж тільки подумати, яке то справжнє чудо з жінкою робить ся, коли вона вагітна або кормить. Рoste се, що замінить нас, будуча генерація. І те святе діло нарушає ся — — — чим же? Гидко подумати. А розправляють раз-у-раз про свободу, про права жінки. Се так само, як-би людиоди відживляли людий полонених для з'їдження, а рівночасно запевнювали, що вони піклують ся про їх права та свободу.

Все се видалось мені новим і сильно зацікавило мене. — То як же се? Коли так, сказав я, то виходить, що жінку любити можна всього раз на два роки, а чоловік...

— А чоловік не може обійти ся, — підхопив він. Так, так, завіряли нас любі жреці науки. Я казав би їм, сим мудрагелям, сповняти повинности сих жінок, без яких, на їх думку, чоловік не годен обійти ся; не знати, якої-б вони тоді запіяли. Вмовте в чоловіка, що йому годі обійти ся без горівки, тютюну, опіюма, — і він справді без того не обійде ся. Виходить із того, що Бог не розумів того, що потрібне, і для того не поспитавшись уперед у мудрагелів, все кепсько устроїв. Посмотріть самі, якось кінці не сходять ся. Вони рішили, що чоловік потребує, що не годен обійти ся без задоволення своїх похотів, а тут зов-

сім непотрібно змішалось роджене та годоване дітий, що лиш перешкоджають сьому вдоволеню.

— Ну, а як-же, що-ж робити? Треба звернутись до тих-же мудрагелів, най вони поведуть діло, як слід. Вони-ж і справді придумали. Ах, коли-ж уже раз облуда сих дурисьвітів виїде на яв! А вже остання пора! До чого то вже дійшло: розум тратять, стріляють ся, а все з сього. І як же инакше має бути?

Звірята, здасть ся, що знають, що потомство продовжує їх рід і придержують ся певних правил закона в сім згляді. Тільки чоловік тих законів не знає, чи не хоче знати. Та лиш тим турбуєть ся, щоб ужити як найбільше розкоші. І хто-ж се такий? Цар природи, чоловік. Може й ви завважили сю обставину. Звірята сходять ся лиш тоді, коли можуть розвести потомство, а плюгавий цар природи завсіди, аби лиш приємно. І сего мало ще, він підносить се малпаче заняте до значія жемчуга сотворія, до любови. І в імя сеї любови, себ-то пакости, губить що? Половину роду людського. Із усіх жінок, що повинні би бути помічницями в піднесеню чоловіка до правди і добра, він, в імя свого вдоволення, робить їх не помічницями, але ворогами. Погляньте лиш, що всюди здержує стремліне людськості вперед? Жінка. А чому-ж вони такі? Як раз задля того.

XIV.

Справді, чоловік багато гірший від скотини, як що не живе по людськи. І таким був я. Що-ж найгіршого то се, що живучи таким гидким житем, я вмавляв в себе, що не вганяючи за пньшими жінками веду чесне родинне житє, що я чоловік моральний, та ні в чому не винен, а наколи в нас виходять непорозумія, то винна вона, її вдача. А винною була розумість ся, не вона. Вона була така самісїнька, як вони всі, бо-дай, як більшість їх. Її виховали по вимогам становища жінок у нашій верстві, як виховують ся без виїмка всі жінки наших висших верств і як инакше не можуть виховуватись. Як то часто доводить ся чути та читати всякі думки про невідповідну систему вихованя жінок, та проекти, як би її, сю систему змінити! Але се пуста балаканина. Виховане жінок опирає ся на правдивім, а не фальшивім погляді про їхне призначене. Відповідно до поглядів нашої суспільности призначене жінки головно в сьому, що-б давати муцині розкіш, і так як раз її виховують.

Від молодости її вчать лише сього, чим вона може піднести свою привабливість. І всіх дівчат лиш про се причують думати. Як колись кріпаків так виховували, щоби вмiли панам своїм годити, і не могло бути инакше, так і всі вони, наші жінки так виховують ся, що-б умiли д'собі принаджувати муцип і се не може бути инакше. Ви може екажете на се, що се дотичить тільки зле вихованих дівчат, яких у нас згiрдно звичайно називають панянками, та що є друге серiозне виховане — гiмназия, — навіть клясична — полiжництво, медицинські і иньші курси. Але се неправда. Всякі роди вихованя, які-б вони й не були, мають на меті брати в полон муцип. Одні беруть їх в полон музикою і кучериками, а другі ученiстю і горожанською відвагою. Се одинока цiль, і иньшої не може бути, бо иньшої нема, цiль, муципу принадити, щоби відтак заволодіти ним. Чи ви годні собі зобразити жіночі курси і жіночу ученiсть без муцип, се-б то, що вони будуть учені, а муцип про се не дізнають ся? Я не годен сього. Нiяке виховане, нiяке образоване не в силі сього змінити, поки в жінки найвисшим iдеалом буде подруже, а не дiвоцтво і свобода від змисливости. Доселі вона буде невольницею рабоу.

Адже-ж вистане лиш подумати про умови (дарма, що вони загальні), в яких виховують наших панночок, щоби не то не дивуватись розпусті, яка царює посеред жіноцтва висших верств, але навряд, що-б дивуватись, що сеї розпусти ще так мало. Подумайте лиш, від початків дитинячого віку одяги, причепурюваня, чистота, грация, танці, музика, читане поезий, романів, спів, театри концерти яких або слухають, або й беруть у них чинну участь. До сього фізична безчинність, нiжене тіла та їда солодка та товста. Звісно, ми сього всього не знаємо, бо воно все перед нашими очима гарненько укриває ся, що переживають сі бідні дівчата від хвилі розбудженя в них змисловости. На десять девять їх страшенно мучить ся в період першої зрілости і опiсля, наколи до двадцяти літ не лучить ся вийти замуж. Звісна річ, ми сього не хочемо видіти, але в кого є очі, сей бачить, як більшість сих бiдачек зворушена сею притасною (добре ще, як притасною) змисловістю, як їм нiяково до діла взяти ся, як вони оживають тільки при муципах. Все жите сходить їм лиш на приготованя до кокетничаня і на самім кокетничаню. При муципах вони оживляють ся над міру, починають жити змисловою енергією, але лиш муципа відійде, вся енергія счезає і жите кінчить ся. І се не лиш при якімсь звiсним муципiнi, але при вся-

кім. Лише щоби той мущина не був надто гидкий. Ви скажете: се вимога. Ні, се правило. Тільки в одних дівчат се виступає сильніше у других слабше, але всі вони цілковито не живуть своїм життям, лиш у зависимости від мущин. А нема його, всі вони однакові і не можуть бути неоднакові, бо-ж найвищим ідеалом їх усіх, як дівчат, так молодниць: принадити до себе як найбільше мущин. І звідси то в них нема сильнішого почування, чим се жіноче — не скажу — ледарство, а звірячий інстинкт усякої самиці, принаджувати їд собі можливо найбільше самців із тим, що-б мати можливість вибору. Таке водить ся і з дівчатами, таке і з замужними. Поки дівчиною, потрібно її сього задля вибору; за мужем задля володіння чоловіком. Одна обставина, яка вкорочує се стремління або придавлює його, се діти і то тоді, коли жінка — не каліка себ-то, коли сама кормить. Але тут маєте знов докторів.

Моя жінка, що хотіла сама кормити і дальше таки кормила п'ятеро дітей, при першій дитині щось не домагала. Сі доктори, що її роздягали цинічно і оглядали на всі боки, за що я ще мусів дякувати і добре платити, сі любі доктори дошукались, що їй не можна кормити і вона в перших часах була позбавлена сього одинокого способу, який міг її висвободити від кокетничаня. Кормила мамка, себ-то ми покористувались нуждою та темнотою бідної жінки, заманили її від її дитини до нашої і за се прибрали її в кибалку з гальонами.

Та не в сьому діло, а в тому, що підчас того, як вона була вільна від вагітності і кормлення, в ній проявилось із особлившою силою жіноче кокетство, яке на час було заснуло. І в мині відповідно сьому в більшій мірі проявились муки заздрости, яких я й перше зазнавав, але в далеко слабшій мірі.

XV.

Так, заздрість, се ще один із секретів подружжя, про який всі знають, але й який всі пильно таять. Окрім загальної причини ненависти між чоловіком і жінкою, яка містить ся у спільній участі в оплюгавленю людського ества та ще інших причин, жерелом безнастанної гризні в подружжю є ще взаїмна заздрість. Але після взаїмного порозуміння, порішено її таїти перед усіма і таять. Знаючи про се, всякий для себе є такої думки, що се лиш його особисте лихо, а не лихо загалу. Таке було й зі мною. Воно-ж так і мало бути. Заздрість мусить істнувати в подружжю, в яким чоловік і жінка між собою живуть неморально. Коли

вони обоє не всілі пожертвувати своєю приемністю для добра дитини, то обоє справедливо думають, що вони ніяким робом не жертвують своєю приемністю для — не скажу — добра або спокою чийого (бо-ж можна так грішити, що ніхто не запримітить), лиш для власної совісти. Обоє гаразд знають одно про одного, що ні в нього, ні в неї нема сильних моральних перепон до зради. Знають се для того, що між собою раз-у-раз нарушають моральні вимоги і задля того одно одному не вірять, одно за одним нагледає.

— Ах, яке се страшне почуте, ся заздрість! Я вже не кажу про сю справжню заздрість, яка має за собою бодай яку таку основу; ся справжня заздрість болісна, та вона має й обіцяє вихід, але я говорю про сю заздрість безсвідому, яка конечно товаришить усякому неморальному подружю, яка не має ні причини, ні кінця. Ся перша, то боляк на яснах, але ся друга се — се болить сам зуб своїм неподвижним у самому коріні болем і день і ніч і знов день і ніч і так без кінця. Ся заздрість ось яка: молодий мущина говорить із своєю дружиною, з усмішкою глядить на неї, та як мені здаєть ся, обсервує її постать. Як він сьміє думати про неї, що з нею можна би навязати роман? І як вона, видячи се, може се стерпіти? Але вона не лиш що терпить таке, але й очевидно вдоволена. Я навіть запримічую, що вона те, що робить із собою, робить як раз для нього. Та в моїй душі піднімає ся така ненависть до неї, що мені противне всяке її слово, всякий її жест. — Вона се запримічує і не знає, що й чинити та починає прибирати вид рівнодушного оживлення. Я страждаю, а їй се як раз приемно, вона вельми вдоволена. І ненависть росте в десятеро, але не сьмієш їй попустити поведів, бо в глибині душі знаєш гаразд, що справжніх причин ненависти нема ніяких. І сидиш, удаєш із себе рівнодушного, прибираєш на себе навмисний вид буцім то особлившої уваги та зичливости до нього. Відтак сам на себе сердиш ся і хочеш іти з кімнати геть, та полишити їх самих — і справді виходиш. Та лиш ти вийшов, а вже тебе млоїть, що там у кімнаті робить ся без тебе. Входиш знов і придумуєш якусь причину, а часом і не входиш, лиш стаєш під дверми та підслухуєш. Як вона може так понижати себе і мене та ставити кого? — мене-ж у таке підле положенє підозріваня та підслухуваня! А гидь! А плюгаве скотство! А він, він! Що-ж він? Він те, що всі мущини, що й я, як був іще парубком. Для нього се розкіш. Він навіть усміхає ся, глядить на мене та наче говорить: "Дарма, тепер моя черга!" Ох, страшне-ж та

страшне се почуте. А яке-ж їдовите воно: вистало мені хоч раз вилити се почуте на якого-небудь чоловіка, вистало раз зазорити кого в нечистих гадках на мою дружину і вже на віки сей чоловік для мене зіпсований, немов облитий сірчаною кислотою. Лиш раз збудив я в собі заздрість до кого, а вже ніколи не в силі було відноситись по людськи до сього чоловіка. Вже завсіди, коли лиш погляну на нього, літають мені діти поперед очі моєї уяви.

Свою-ж дружину, яку я раз від разу обливав сею сірчаною кислотою, сею заздрісною ненавистю, я цілісіньку знівечив. Підчас сеї моєї безосновної ненависти до неї, я її розвінчав та з'огидив у своїй уяві. Я видумував усякі неможливі мерзости з її боку. Я підозрівав її, — аж совісно казати, — що вона, як ся цариця з "тисячі і одної ночі" зраджує мене з невольником сливе на моїх таки очах та глумить ся з мене. З усяким новим нападом заздрости (я все говорю про сю заздрість) я раз від разу впадав у протерту вже вперед колію гидких підозрінь про неї: та чим раз глибше і глибше заривав ся в неї. Таке-ж саме думала й вона. Як у мене були які основи до заздрости, то в неї, що знала мов минуле жите, було їх тисячу разів більше. І її заздрість за мене була ще сильніша. І муки, яких я зазнавав завдяки її заздрости, були цілком иньші, але також вельми прикрі. А воно показувало ся ось як: живемо собі більш або менш супокійно, я навіть веселий, вдоволений; починаємо балакати про щось зовсім звичайне і вона нераз згоджує ся зі мною в предметі, в яким завсіди, бувало, згоджувалась. Та ба, де далі, я бачу, вона без ніякої підстави починає сердити ся. Думаю, що вона щось не при собі, або що їй просто неприємно се про що балакаєть ся. Але починаємо балакати про щось иньше, виходить та сама історія, вона знов злостить ся. Я дивую ся, питаю ся, що, як, ізза чого? Вона мовчить, або відповідає коротко та зі злбним натяком на щось. Починаю догадуватись, що вся причина в сьому, що я ходив у садку з її своячкою, про яку й думка мене ніяка грішна не заносила. Догадуватись догадуюсь, але сказати якось ніяково. Як скажу, лиш потверджу її підозріння. Починаю знов питати, розпитувати. Вона не відповідає, але догадаєть ся, що я розумію, в чім діло, та ще лиш більше утверджує ся в своїх підозріннях. Що з тобою? питаю в кінці.

— Нічого. Я така, як усе, каже вона, а сама, як навіжена говорить безмисльні якісь слова, яких значіне годі розібрати. Иноді терпиш, але иноді бухнеш гнівом. Тоді й вона розсердить ся, сипне на те-

бе цілим потоком лайок, та почне обвинувачувати про якісь проступки, вифантазувані її уявою. А все се доведене до остатніх границь, із плачем, зі сльозами та з утіканем із дому геть кудись. Починаєш шукати. Соромно перед людьми, перед дітьми, та що-ж діяти. Вона в такому стані, що сам чуєш, що на все готова. Вганяєш за нею, знаходиш. Минають ночі повні муки. Наконєць обоє з піврваними нервами після найострійших слів та обопільних закидів утихомирюємо ся.

Так то, заздрість, ся безпідставна заздрість, се умова нашого слюбного і розпусного життя, і я цілий час нашого пожиття не переставав зазнавати її, та мучитись нею. Але були часи, коли я сю муку відчував особливо сильно. Таких періодів було два: один — після першої дитини, коли лікарі наказали їй самій кормити і кормила мамка. Тоді я був особливо заздрісний, раз для того, що жінка оказувала сей несупокій, властивий матір'ям, який викликає порушене звичайного буденного способу життя, а особливо ще для того, бо бачив, як вона легко позбула ся матернього обовязку, та з сього зовсім правильно, хоч несвідомо почав заключати, що вона так само легенько готова відкинути й обовязки подружні, тим більше, що вона була зовсім здорова та не вважаючи на закази любеньких докторів, иньші діти кормила сама та й викормила їх як слід на здорових дітей. —

— Ви мабуть дуже не любите докторів, запримітив я, завваживши, як йому всякий раз мінив ся голос і лице, коли лиш згадував, про лікарів.

— Ту не в сьому діло, чи я люблю їх, чи ні. Вони запропастили моє жите так само, як робили се з житєм цілих тисячів иньших людей, а мені годі не вязати наслідків із причинами. Я розумію те, що їм хоче ся так, як і адвокатам, як і иньшим, приходить до гроша, і я радо віддав би їм половину свого доходу і всякий иньший радо се вчинив би, коли-б порозумів, що вони діють; радо віддав би їм половину своїх маєтків, нехай би лишень не мішались у наше родинне жите, нехай би близько до вас не підходили. Я, звісно, не збирав статистичних дат, а все-ж знаю десятки таких випадків — їх зрештою тьма тьменна — в яких вони вбили то дитину ще в утробі матери, завіряючи, що мати не годна родити, а мати родить опісля зовсім нормально, то материй під видом якоїсь операції... Звісна річ, сих убійств ніхто не вважає убійствами, як не вважали убійств інквізиції, бо вважало ся загально, що се робить ся для добра людськості... І не перечислив би всіх сих злочи-

нів, яких вони допускають ся. А все-ж усі сі злочини просто ніщо в порівнянню з сею моральною гнилю матеріалізму, яку вони вносять у сьвіт, особливе через жінок. Вже й не казати про се, що коли-б лишень держатись їхнів вказівок, то завдяки всяким заразам, люди, замість що-б мали з собою сходити ся, лучити ся, навпаки, лиш віддаляють ся одно від одного. Після їхньої науки, треба завсіди сидіти осібняком і не випускати з губ сикавки з карболевою кислотою (хоч показало ся, що се до нічого). Але й се ще не все. Головна отрута в сьому, що вони просто псують людей, а особливо жінок. Тепер уже не можна сказати: ти жиєш погано, отям ся; сього не можна сказати ні собі, ні другому. А жиєш погано, то причина сьому — ненормальности нервної системи і т. и. І йди, небоже, до них, вони запишуть тобі з аптики лікарства за 35 коп. тай заживай. Не поліпшало, знов бери ліки, знов іди до доктора. Правда, гарна штука, нема що казати.

— Але не про се йде річ. Я говорив вам про се, що вона кормила зовсім добре дітей, та що те кормлене і ношене дітей, і взагалі діти, утихомирювали в міні сі муки заздрости, та за те викликували муки иньшого рода.

XVI.

— Діти приходили на сьвіт скоро одно по однім і почалось усе те з дітьми і докторами, що звичайно буває в нашій верстві. Так, — а матерня любов до дітей, се також штудерна річ. Діти для жінок із нашої верстви — не радість, не гордість, не виповнене призначеня, але ляк, тривога, вічна мука; вони просто так говорять, так думають, так і почувують. І діти для них справжня мука, не для того, що вони не хочуть родити, кормити та обходити їх; у них, у жінок сильно розвятий материнський інстинкт, (така була і моя дружина), вони готові на все, але мука задля того, що діти можуть хорувати і вмирати. Вони не хочуть родити для того, що-б надто не полюбити сих дітей, і привязавшись до них, що-б не лякатись за їхне здоровле і жите. Для того-ж то й кормити дітей не хочеть ся їм. "Як буду кормити — кажуть вони — надто полюблю і привяжусь до малого, а що буде, як умре?" Виходить, що для них красше було би, як би їхні діти були з гутаперчі, такі щоб не могли ні хорувати, ні вмирати, і яких завсіди легко можна би направити. Ось яка путанина в головах і серцях сих бідняг! Ось чому допускають ся вони всякої погані, що-б не родити? Для того, що-б не

надто полюбити. Любов, сей найрадіснійший стан душі, виходить для них предметом ляку, чимось небезпечним. А чому воно так? А тому, що людина, коли не жие по людськи, гірша від скотини. Звісна річ, наші жінки не вміють инакше дивитись на дитину, тільки як на предмет приємности. Правда, родити болісно, але за те рученьки... Ах, рученьки! Ах, ноженьки! Ах, усміхає ся! Ах! ціле тільце! Ах, і прицокує, і гикає!... Коротко сказавши, матірне анімальне почуте, се ніщо иньше, як змисловість. — Те, що ось являєть ся нове людське ество, що має нас замінити, ані в думку не йде. Так само ні думки про се, що при хрестинах над дитиною роблять і говорять. Мабуть ніхто не вірить у се, а тимчасом се-ж не було ніщо иньше, як натяк на значіне дитини в людськості. Покинули вірити в се, але не замінили сього нічим иньшим і лишлись лиш стяжечки, кружева, ручки, ніжки.. Лишив ся лиш звір'ячий елемент. Але діло в сьому, що у зв'їрат нема ні уяви, ні передвиджуваня, ні роздумуваня, ні докторів, знов докторів. У курки, у корови, задушить ся курятко, згине телятко, вона поквокає, помикає тай жие дальше.

А в нас, занедужає дитина: а що такого? а як лічити? а де лічити? а котрого доктора кликати? а куди його біднятко везти? Ну, ну, а вмерло, ах де-ж ті ніжки, де-ж ті рученьки? До чого се все? Навіщо сї муки? Корова про се не допитаєть ся і ось задля чого діти — мука. Корова собі не зображує, і тому їй неможливо думати про се, як би то можна телятко виратувати, як би зробила те або се, і для того її горе, що зливає ся з її фізичним станом та скоро проминає, є лиш станом, а не справжнім горем, яке при неробстві та ситості росте до розпуки. В неї нема розсудку, який би питав: а нащо се? а по що я натерпілась, намучилась, налюбилась, коли вони мають умирати? Нема розваги, що казала-б, що опісля не треба родити, а коли випадково вродить ся, не треба кормити і взагалі не треба привязуватись, любити, бо буде більший жаль. А як раз так наші жінки розважують. Ось вам і виходить, що, коли людина жие не по людському, їй гіркійше чим скотині.

— А як-же то, по вашому, з дітьми по людськи обходити ся? — спитав я.

— Як? — любити їх по людськи.

— Ну, чи матері не люблять своїх дітей?

— Не люблять по людськи, майже ніколи не люблять, і для того не люблять навіть по... песьчому. Ви затайте собі: курка, гуска, вов-

чиця — завсіди будуть для жінки недостижимими звірцями звір'ячої люоови. Мало яка жінка кине ся на слона з нараженем свого власного житя, що-б відбити в нього свою дитину, але ні одна курка, ні одна воробчиха не заважаєть ся кинутись на пса і всяка віддаєть за дітий себе цілу; жінка мало яка вчинить се. Завважте лиш: жінці — людині дана можливість здержатись від фізичної любви до дітий; сього нема у звірів. І що-ж, може се тому так, що жінка стоїть низше, ніж скотина? Ні, але для того, що вона виспа від звіря. (Виспа, се невдастиве виражене, жінка не стоїть висше, лиш вона иньше ество). В неї иньші обовязки — людські, їй можливо здержатись від звір'ячої любви і перенести сю любов на душу дитини. Отсе була би властива роль жінки, але се ніколи не лучає ся на сьвітї. Ми читаємо про геройські матерї, що жертвували дітий для виспих ідеалів і нам здаєть ся, що се лиш казки давнього сьвіта, які нас не дотикають зовсім. А по при се, я думаю, як що в матерї нема сього ідеалу, в якого імя їй можливо пожертвувати своїми звір'ячими почуваннями до дітий, як що вона сю моральну силу, якої годї до чого притикнути, стараєть ся ужити на щось неможливе, себ-то на се, що-б дитину охоронити фізично, до чого їй доктори допоможуть, то їй далеко буде прикрійше і вона буде так мучитись, як мучить ся тепер. Таке як раз вийшло з моєю дружиною. Чи се була дитина одна, чи було їх пятеро, се все одно. Воно навіть дрібку лїпше, що було їх пятеро. Цїле жите було затроєне страхом про діти, справжніми чи уявленими недугами дітий, ба навіть самою їх присутністю. Я бодай відчував цілий час мойого подружнього житя постійно, що моє жите зі всіма моїми інтересами висить завсіди на волоску і зависить від здоровля дітий. Правда, діти важне діло, нема що казати, але звісно, всім жити треба. Та в наших часах більшим жити нема куди. Правильного житя дорослим людяма нема: все родинне жите висить тепер кождої секунди на волоску і тепер нема ні родинного житя, ні подружнього. Коли-б у вас було діло незнать якої ваги, а вам дали знати, що Васька нудить, або що в Лізки показала ся кров, все мусите в сій же хвилі кидати, забувати, понехати. Все нічого не вартє... Вартні лиш доктори, промивка, температура. Не згадую вже про се, що вам ніколи почати розмову, щоби в самому найцікавішому місці не прибіг Петрусь із зажуреним видом та не спитав: чи можна їсти яблуко, або чи можна одягнутись у сей або той кабатчик, або щоби не прийшла нянька р розбексанім дитятем. Правильного, твердого житя родинного, нема. Як ви

жисте, де ви жисте і чим займаєте ся, се все зависить від здоровля дїтїй, а здоровле дїтїй не зависить від нікого і завдяки докторам, які кажуть, що вони в силі помогти здоровлю, ваше жисте можуть кожної хвилі нарушити. Просто нема житя. Се лиш якась вічна небезпека, то змаганя повні розпуки, то ратунок і раз від разу такє положене, як на потапаючїм кораблі. Іноді здавало ся мені, що се робилось навмисне, що вона вдавала лиш, що так непокоїть ся за дїтей, щоби мене поневоли-ти, так то воно чудесно - просто розв'язувало всі питання в її користь. Мені здавалось тоді, що все, що вона тоді говорила чи робила, говорило ся і робило ся на мій рахунок, але тепер я бачу, що вона сама, моя дружина, безнастанно мучилась із дїтьми, з їхнім здоровлем, з їхнім недугами. Се були торгури для неї і для мене. Але окрім сього, дїти були для неї живцем забути, опянїня. Я завважував часто, що коли їй було тяжко на серци, їй робило ся лекше, скоро дитина занедужала і вона могла увійти в сей стан опянїня. Але сей стан був недобровільний. Звісно, иньшого нічого не було. І зі всіх боків чути було, що ось у Катерини Семенівни померло двое, а у М. Н. такий і такий доктор виратував а в сих знов зараз розїхались по гостинницях і також виратували.

Розуміть ся, лікарі потверджували се все з зовсім поважною міною і піддержували її в таких думках. І вона рада би не бояти ся, але доктор вимовив яке небудь слівце, — зажажене крови, шкарлятина, або не дай Господи, діфтерїт, і все пропало. І воно мабуть не може бути инакше. Як би то в них, (як то в давнину бувало) у жінок, була віра, що Бог дав, Бог і взяв, що ангельська душа іде до Бога, що красше вмерти невинній дитині, ніж пізнійше з гріхами і т. и. в що звісно, люди вірили; коли-б у них була хоч дрібочка чого небудь подібного до сеї віри, то їм зовсім легко приходило би спокійно зносити недуги дїтїй, а то навряд, із сього всього в них ні слїду. Віри нема. А віра мусить бути в що небудь, аби лиш віра; і ось вони вірують, слїпо вірують у медицину, і навіть не в медицину, але у докторів — одна в І. І, друга в М. Н. і так віруючи, не добачують недокладности своєї віри, вірують *quia absurdum*. А в сути річи, коли-б вони не вірили так безглуздо, звісно, пізнали би ся на неодоладности сього, що сї розбійники приписують. Шкарлятина — заразливий недуг, для того в більшім городі має половина сімї перебраться зі своєї хати до гостинниці (ми таж двічі перебирали ся). А прецінь всяка людина в городі — се центр переходячих кризь нього нечисленних діаметрів, що несуть за собою всяку за-

разу і проти яких нема ніякої охорони: пекар, кравець, підводчик, прачки. І виходить, що я висилаючи когось із дому до гостинниці з ляку перед заразою, пхаю його лишень на небезпеку такуж саму се-їж або иньшої зарази. Але й се ще не все. Всі-ж знають богачів, що після діфтеріта все в дома нищать і обновляють, а все таки занедужують, і всі знають десятки людей, що живуть разом із заразливо - недужими і не заражують ся. Так, але все-ж варто послухати, що люди базікають. Одна говорить другій, що її доктор знаменитий. Друга відповідає: "Змилюйтесь, таж він просто убив сього або того". І навпаки. Ануко приведіть якій пані повітового лікаря, вона не повірить йому; але привезіть їй такого в кариті, що точнісенько те саме знає, що й тамтой, з таких самих книжок та практики лічить, а скаже, що йому треба заплатити сто рублів, — вона повірить.

А все ізза того, що наші жінки дикі. Нема в них віри в Бога і тому одні вірять в уроки злих людей, а другі — в доктора І. І. задля того, що каже собі дорого платити за візиту. Коби то вони мали віру, то знали-б, що шкарлатина і т. и. зовсім не так щось страшне, бо вони, ті недуги, не в силі знищити, знівечити того, що чоловік може любити і повинен, се-то душу, а навряд завдяки їм, може вийти се, чого неможливо уникнути — хвороба і смерть; а що в них нема віри в Бога, вони-ж і люблять тільки фізично і вся їхня енергія висилують ся лиш на се, щоби зберегти жите, се-то се, чого не можна чоловікови зберегти ні-яким чином, а про що докторі запевняють, але хиба дураків, що вони в силі се зробити...

І так то, існуванє дїтїй не лиш не поліпшало наших взаїмних відносин, не з'єдило нас, а навряд, роз'єдиновало нас. Дїти, — се був лиш новий привід до роздорів. Від часу, як прийшли дїти, та чим більше підросали, тим частїйше вони-ж самі сї дїти, ставали знарядєм боротьби; ми наче-б дїтьми боролись одно з одним. Кожде з нас мало котресь із дїтей за знарядє борні. Я боров ся більше Васем (старшим), а вона Лізою. Окрім сього, як дїти підросали і їхні вдачі почали управильнювати ся, вийшло таке, що вони стали нашими спільниками, яких ми кожде собі старались заманити на свій бік. Вони біднятка сильно терпіли ізза сього, але нам при безнастанній борні не до сього було, щоб думати про них. Дівчинка держала мій бік, а хлопчик, що був подібний до неї, її любимець, часто був мені ненависний.

XVII.

— Ми з початку жили на селі, опісля в городі. І коли-б не лучилось се, що лучилось, я прожив би був до старости і думав би вмираючи, що пожив на сьвітї гарно, не особливо гарно, але все-ж не погано, так бодай, як усі живуть; я не зрозумів би був сеї безодні лиха і сеї мерзенної брехні, в якій бабрав ся, та все-ж почував, що воно щось не так. А головно почував я се, що я мущина, якому личить держати в хатї верх, що я зловив ся, як то кажуть, опинив ся під пантофлем, та ніяк мені з під него вилізти. Головне, що держало мене під пантофлем, були діти. Я хотїв дивгнутись, скріпити свою власть, та ніяк не виходило. В неї були діти і вона опираючись на них панувала. Я тоді не розумів сього, що їй неможливо було не панувати як раз задля того, що вона виходячи замуж, морально була безконечно висшою від мене, як і завсіди всяка дівчина незрівняно висша від мущини, бо незрівняно чистїйше, невиннїйша від нього. Ви завважте лиш дивну обставину: жінка, пересїчна жінка нашої верстви, по більшїй части єство вельми маловартне, без ніяких моральних основ, егоїстка, свавільна цокотуха, а дівчина, всяка звичайна дівчина до двацяти лїт, єство по більшїй части гарне, готове завсіди до чогось висшого, красшого. Звідкіля-ж се? Ясно звідкіля, а ось із того, що чоловіки морально псують жінок, принижують до свого урівня. В сути річи, хоч хлопці і дівчата родять ся однакові, то все-ж перевага дівчат величезна. По перше, дівчата не виставлені на сі погібні умови, на які виставлені ми; в них яема ні куреня, ні вина, ні карт, ні шкільних заведень, ні товариства, ні служби, а по друге — вони тілесно чисті — невинні. І задля того коли виходить дівчина замуж, стоїть завсіди висше від свого чоловіка. Вона стоїть висше від мущини вже дівчиною, а коли стане жінкою в нашїй верстві, в якїй мущина не приневолений конечно заробляти на хлїб стоїть по найбільшїй части висше від нього завдяки великій вазї сього, до чого вона призначена, себ-то коли починає родити і кормити. Жінка, коли родить і кормить, бачить ясно, що її робота дїлеко вартнїйша, як робота мущини, який засїдас в земстві, в суді, або в сенаті. Вона знає, що у всіх сиравах вся вага в сьому, щоби заробити грошнїй. Алеж грошнїй можна добути і всякими иньшими способами, і томуж то все се дїло саме собою не так необхідно важне, як кормлене дитини. І виходить, що жінка безумовно стоїть висше від мущини і повинна володіти нїм. Але мущина нашої верстви не лиш не признає сього, а навряд, завсіди гля-

дить на жінку з висоти своєї величі і маловажить собі її діяльність. Так і моя дружина погорджувала мною і мою земською діяльністю на сій основі, що вона родила і кормила. А я на основі загальних поглядів мушин мізькував, що всі сі бабські витребеньки: пеленки, пипочки, фляшочки, — се робота, що не варта нюху табаки, над якою і можна і треба покепкувати: "Бабське господарство". І ось попри все иньше розділювала нас іще взаїмна погорда. Відносини витворювались чим раз більш ворожі і вкінці прийшло до того, що вже не ріжниця поглядів викликала ворожнечу, але ворожнеча викликувала ріжницю поглядів. Нехай вона лиш що небудь скаже, я вже з гори з сим не годив ся; так самб й вона. В четвертім році пожитя ми вже пересвідчили ся, що духове порозуміне неможливе між нами, тому ми й не пробували його заводити. В найпростійших справах я й вона стояли незмінно при своїх думках, навіть не намагались одно одного пересвідчувати. З ріжними посторонними людьми балакали ми, і я і вона, про найріжнороднійші і найінтимнійші предмети, але про між собою ніколи. Іноді прислухуючись, як вона при мені балакала з иньшими, я говорив собі в дусі: "Ади яківська, а як бреше!" І мені дивно робило ся, що сей, що з нею балакав, не завважував її брехні. Коли знов були самі, то були присуджені на мовчанку, або на такі розмови, які, — я пересвідчений — і зв'іята могли-б вести між собою: яка година? "може час спати?" "що сьогодні на обід?" "куди-б то нині поїхати?" "що там нового в газетах?" "треба післати за доктором, в Лізки горло болить".

Досить було лиш на волосок виступити з сього неможливого вузенького кружка наших розмов, а сейчас виходила суперечка. Третій сторонній, облегував наше положенє. При третій особі ми ще зносили ся яко тако. Правдоподібно вона вважала себе цілковито безвинною передімною, а знов я про себе, завсіди вважав себе в своїх очах святим на супроти неї.

Періоди сього, що ми називали любовю, повторялись часто, як і давнійше, але вони були далеко пустійші, жорстокійші, без ніякої прикраси. Та періоди сі не тривали довго і сейчас замінювались періодами злости, що родилась із незрозумілих джерел. Приходило до суперек і грубих вимівок за каву, скатерть, повозку, за гру в вінта — все се річи, без найменшого значіня для кого небудь. В мені бодай, кипіла до неї страшенна ненависть. Я приглядав ся, як вона наливала чай, як махала ногою, як підносила ложку до губ, як пила, й ненавидів її за

се, як за Бог зна що поганого. Я не зазримічував тоді, що періоди злоти вибухали зовсім правильно і рівномірно відповідно до періодів сього, що ми називали любовю. Період любови — період злоти; енергічний період любови, — довгий період злоти; слабкіша проява любови, коротший період злоти.

Тоді не розуміли ми ще, що ся любов і ся злість була тим самим зв'язаним почуванем, взятим тільки з протилежних кінців. Так жити було би невиносимо, коли-б ми розуміли своє положення, але ми не розуміли, не добачували його. В тім то ратунок і кара чоловіка, що, коли він живе правильно, може себе задурити, щоби не бачити нужденности свого положення. Ось так робили й ми. Вона старала ся ошоломити себе напруженими, завсідні поспішними занятями: домашнім газдівством, туалетою, своєю і діточою, наукою і—найголовніше—здоровлєм дітей. Се все занятя, що не виходили з простої конечности, а вона відносилась до них завсідні так, що, наче-б то, жите її та дітей зависіло від сього, чи піріжки до росолу не пересмажать ся, чи занавіска добре повішена, чи сукня готова, чи діти вивчили завдане, або чи зажили такий чи сякий лік. Для мене було ясне, що се все було для неї—головним способом ошоломлення, такого опяніня, яким для мене було опяніне служби, полювання, карт, права, а крім того я таки напrawdę впивав ся: тютюном, якого тьму викурював і вином, якого вправді не вживав над міру, але все-жтаки випивав доволі — перед їдою горівка, підчас їди дві чарки вина — так постійна мрака заслонювала нам негаразд нашого житя.

Сі нові теорії гіпнотизма, душевних недуг, істерії — се не проста собі, невинна, але таки плягува гидь. Про мою дружину певне Шарко сказав би, що вона істеричка, а про мене, що я ненормальний і чого доброго, почав би лічити. А тут не було з чого лічити. Ся вся наша душевна недуга походила просто із сього, що ми жили неморально. Із за неморального житя нам було болісно, а щоби сей біль приголомшити, ми допускались всяких неморальностей — як раз таких самих, які доктори називають ознаками душевних недугів, істерією. А лік на сі недуги не у докторів, не в Шарко. Не вилічити сього ніякими суггестіями, ні бромами, але треба розгледіти ясно, із чого недуг взяв ся — все одно, що сісти на цвях: побачиш цвях, пізнаєш, що щось неправильно в твоім житю — зміниш положення, перестане боліти і вже нема що заглоювати. Житє наше було неправильно, і ось з відки брав ся біль; і мої муки заздрости і мос роздрозненє і мос відчуване потреби підбадьо-

рувати себе польованем, картами, а головню — вином і тютюном, що-б завсіди бути затуманеним. З той-ж неправильности життя виходило і в неї те, що так завзято поралась коло своїх звичайних занять, що так раптом змінював ся її душевний настрій — то ставала нераз сумна, то неприродно весела, то щебетлива — се все походило з потреби постійного віддалюваня уваги від себе самої, від свого життя: постійне опяніне-яким небудь ділом, а завсіди з поспіхом. Так то ми жили в безнастанній імлі, не з'ясовуючи собі сього положеня, в якому находились. Ми були два вязні, що ненавиділись взаїмно, звязані одним ланцюхом, що затроювали одно одному житє і старались не добачувати сього. Я тоді не знав іще, що О.99 подружий живе в такім пеклі, як отсе я жив, та що инакше й не може бути. Я про се тоді ще не знав ні про себе, ні про иньших. А дивно, як то обставини складають ся, як у правильнім так і в неправильнім житю. Саме тоді, як чоловікови й жінці остогидне житє, як раз потрібно вибиратись у город задля вихованя дітий. І ось являє ся конечність перебраться у город.

— Так лучилось і з нами і ми переїхали в город.

Він замовк і двічі якось страшно ні то застогнав, ні то заридав. Відтак душком випив чашку чаю і почав говорити дальше.

XVIII.

— Ми почали жити в городі. Нещасним живеть ся лекше в городі. В городі може чоловік прожити сотку літ і навіть не запримітити, що він давненько вмер й зігнів. Про себе подумати зовсім нема коли: діло, товариські зносини, здоров'я, штука, здоров'я та виховане дітий; таких то сяких гостей приймають, сюди та туди їздити, піти подивитись на сю або ту, послухати сього або того. Звісно, в городі завсіди є бодай одна, а часом дві або й три знаменитости, яких годі пропустити, щоб не оглянути. То лічити треба або себе, або кого з домашних, то пошукати учителя, репетиторів, гувернанток. А житє як було пусте, так і далі остаєть ся пустим. І ось так жили ми — тай менче відчувалось болю ізза спільного пожитя. Окрім сього, початки завсіди інтересні; прибрати квартиру, сам переїзд із села у город і т. и. Минула одна зима, а на другу зиму лучилось іще ось що — на око ніщо, дрібничка незапримітна, а воно-ж, се ніщо, було як раз тим, від чого все лихо скоїлось опісля. Вона щось нездужала і поганці заборонили їй родити, ба й навчили способів. Мені се було огидне. Я боров ся проти сього, та вона опи-

ралась легко, але вперто і я покорив ся; мені відіймили останнє виправданє сього гидкого житя — діти, і житє ще більше остогидло.

Хліборобови, робітникови потрібні діти і тому його подружнє пожитє можна виправдати. А нашому братови, що вже має діти, не бажаєть ся зовсім мати більше дїтий. Вони непотрібний клопіт, непотрібний видаток; більше наслідників майна, просто тягар. І нам ніяк виправдати наше свинське пожитє. Але ми так низько впали, що навіть не добачуємо потреби виправданя. Більша частина теперішнього образованого сьвіта віддаєть ся сій розпусті без найменьшої грижі сумлїня. Ба й нема чого гризти ся, бо в нашім стані властиво нема сумлїня окрім, як що можна назвати, сумлїня загальної опінії і сумлїня карного закона. А тут не нарушає ся ні одно ні друге: соромитись перед публичною опінією нема чого, всі те саме роблять — і М. П. і І. З. Хиба множити жебраків або себе лишати спромоги товариського житя. А соромитись, чи скриватись перед карним законом, або боятись його — також нема чого. То тільки пропащі дівки і салдатки кидають дїтий до ставів і кирниць — таких, розумієть ся, треба арештувати і карати; а в нас робить ся все в свій час і чисто.

Так прожили ми ще два роки. Способи поганих докторів очевидячки почали гаразд робити своє: вона поправилась фізично і погарніла, як остання краса літа. Вона відчула се і порозуміла і почала тим більше заніматись собою. З неї зробилась якась визиваюча краса, що безпокоїла людей. Вона була у всій силі 30-літньої, добре відживленої і роздражненої жінки. Її вид наводив рід страху на людей, як вид огнистого, запряженого коня, з якого здіймили уздечку. А уздечки не було ніякої, і нема її у нї одної з 0.99 наших жінок. І я чув се.

XIX.

Лице в нього цілком змінило ся, очі померкли, і виглядали як чужі, причеплені, ніс десь щез, вуса і борода підіймились аж до очий, а рот став нечувано великий і страшний.

— Так, вона почала повніти від сеї хвилі, як перестала родити і як ся слабість — вічний страх за діти, — почав мінати ся. Не то, що слабість минула ся, а вона сама наче отверезіла, прочуняла, отямилась, що є цілий сьвіт божий з його радощами, про які вона забула, а в якім не вміла жити, сьвіт божий, якого вона цілком не розуміла. "Не пропусти би тільки! Мине, — пора — не вернеть ся!" Так я собі уявляю,

що вона думала, або радше відчувала, таї неможливо-ж їй було инакше думати чи почувати; її вже так виховували, що на світі лиш одно вартє уваги — любов. Вона віддала ся, дістала дещо із сеї любови, та не лиш зовсім не се, що обіщувалось, і чого очікувало ся, але ще багато розчарувань і терпінь, а головно неждану муку-дітій. Ся мука обезсилила її і ось, спасибі услужним докторам вона дізналась, що можна обійтись і без дітій. Вона зраділа, попробувала сього і віджила, та знов же для сього єдиного, для любови. Але любов із чоловіком зогидженим заздрістю та всякою злобою вже не буде манити ід собі. Вона почала собі уязвляти иньшу любов: чистісіньку, новісіньку, — я, бодай, так думав про неї. І почала розглядатись, наче-б дожидала чого. Я запримітив се, таї годі було не побоюватись. Чим раз частійше почало лучатись таке, що вона, як і завсіди, балакаючи зі мною через других людей, то-б то говорячи з посторонніми, а звертаючи бесіду до мене, зовсім сьміло висловлювалась не думаючи й про се, що годину тому назад, цілком противну думку висказала — висловлювала напів жартом напів серіозно думку, що матерні клопоти — се просто мана, що не стоїть віддавати своє жите дітям, коли є молодість і коли можна ще налюбуватись житєм доволі. Вона займалась дітьми меньше, не з таким запалом, як давнійше, а що раз то більше займалась собою, своїм виглядом — хоч вона і крилась із сим — і своїми розкошами, ба навіть удосконалюванем своєї особи. Знов із розкішю яла грати на фортепяні, що вперед була зовсім покинула. З сього й почалось все лихо.

”З’явив ся сей чоловік“... (Він замаяв ся і двічі видобулись із нього особливі носові звуки.) Я думав, що йому прикро назвати сього чоловіка, згадати, говорити про нього. Та він переміг себе і наче-б пирвавши сю перешкоду, що мішала йому, продовжав бесіду рішучим тоном:

— Се була нікчемна людина, — на мою думку, — та не для того, що він собі в моїм житю заслужив на таке імя, а просто тому, що таки таким був. Опроче се, що був лихим чоловіком, служило тільки доказом, що її не можна було винувати. Так, він був музикою, скрипачем, не з професії, а так з аматорства, на пів музика, на пів товариський діяч. Його батько — поміщик, сусід мого батька. Батько пропугав майно, а діти — трьох хлопців було — всі якось поприміщувались на світі; одного тільки наймолодшого, — себ-то сього — віддали хресній матері в Париж. Там його віддали до консерваторії, задля його талану до музики і звідси він вийшов скрипачем та грав на концертах. Певне бажа-

ючи сказати про нього щось негарного, він зупинив ся, а опісля сказав швидко:

— Я вже не знаю там, як він проживав, знаю лишень, що в сьому році з'явив ся в Росії і з'явив ся в мене. Очи вогні як мігдалики, червоні, завсіди усміхнені губи, вусики нафіксовані, зачесаний по найсвіжійшій моді. Лице гарне, але бліденьке, таке, як то жінки називають "не бридке", складу слабого, хоч гарно збудований з особливо розвитим задом, як у жінок. Вічливий, знаєте, влізливо-фаміліярний скільки лиш можливо, а чуйний і завсіди готовий завернутись при найменшій опорі, але з захованем зверхнього достоїнства та з сим особливим парижським відтінком черевиків із гузичками та ярих красок краваток і всякого п'яного, що присвоюють собі чужинці в Парижі, а що задля своєї новости завсіди впливає на жінок. В руках вишукана зверхня веселість. Манера, розумієте, завсіди говорити натяками, півслівцями, наче-то ви се все вже знаєте, памятаєте і можете самі собі доповнити. Ось-то він зі своєю музикою став причиною сього всього. На суді представлено справу, наче-б се все пішло з задрости. Але то не так, зовсім не так, а як так, то таки не цілком так. На суді рішили, що я оманений чоловік, та що я вбив, боронячи своєї обидженої чести (так мабуть воно називає ся по їхньому) та задля того мене виправдали. Я в суді старав ся вияснити властивий змісл події, але вони розуміли так, що я хочу регабілізувати честь дружини. Її відносини з сим музикою, які би вони там не були, не мають для мене ніякого значіння, а для неї також. А має значіне ся обставина, що сей чоловік явив ся як раз під сю хвилю, коли то так межі нами кипіло, як я вам розповідав, коли ми так одно одно ненавиділи, при чім досить було марної причини, щоби викликати крізу. Колотнечі були між нами в останніх часах страшні і що найцікавійше, переплітались густо часто рівнож страшними звір'ячними пристрастями.

Як би він був не з'явив ся, то з'явив би ся другий. Як би не покривка задрости то найшло би ся нинше. Я стою на сьому, що всі чоловіки, що живуть у подружю на таких умовах, як я, повинні або віддатись розпусті, або розійтись, або повбивати самих себе, або своїх жінок, — так, як я се вчинив. Наколи з ким не лучилось щось такого, то се хиба дуже рідкий виімок. Я-ж, заки покінчив так, як покінчив, кілька разів стояв на краю самовбійства, а вона троїлась також.

XX.

Що-б усе порозуміти, треба оповісти, як воно було. Ось жиемо, здаєть ся, зовсім як слід. Нараз починаєть ся розмова про виховане дітний. Не тямлю, яке я сказав слово, або вона, і зачинаємо взаїмно собі дотинати. Починаємо перескакувати з предмету на предмет, вихоплюють ся ось які звороти: "но та-ж се давно вже так, завсіди так", "ти сказав, "ні, я того не говорив", "значить ся, я брешу?" і т. и. Я чую, що ось-ось пічне ся отся страшна суперечка, при якій хочеть ся вбити або себе або її. Знаю, що за хвильку зачнеть ся, і сеї хвилі, як огню бою ся, і задля того хотів би задержатись, але лють обхоплює ціле мовество. Вона в такім самім, або ще й гіршім настрою і розуміє се, але навмисне відгрнає ся на кожде твое слово, а кожде її слово насичене їдою: все, що лиш мені миле, — все вона глумить і гидить. Далі — більше; я кричу: "мовчи!" або щось подібного. Вона вибігає з покою, біжить до діточої кімнати. Я намагаюсь притримати її, щоби договорити до краю і поставити докази, ловлю її за руку і стискаю до болю. Вона кричить: "дітоньки! ваш тато бє мене!" Я кричу: "не бреши!" Вона далі пробубонює щось брехливе, що-б тільки вколоти мене: "се-ж уже не першина," або щось подібного. Діти кидають ся до неї. Вона успокоює їх. Я говорю: "Не прикидай ся". Вона говорить: "У тебе все комедія: ти вбєш чоловіка і будеш говорити, що він лиш прикинув ся мертвим. Я тепер зрозуміла вже тебе, ти рад би, лиш не ладен зважитись." "А що-б ти і здохла!" кричу я. — Нагадує собі, як мене налякали сі мої власні страшні слова. Я ніколи не надїяв ся, що-б був у силі вимовити такі страшні грубі слова і дивуюсь немало, як вони мені вирвались. Кричу сі страшні слова, втікаю до свого кабінету, сідаю і курю. Чую, вона виходить у передню і збираєть ся кудись їхати. Питаюсь: "куди?" — Не відповідає. "Чорт з нею", кажу до себе, вертаюсь у кабінет, знов кладуся і курю. Перелітають кризь ум тисячі всяких плянів про се, як то я позбудуся її — і як то все буде гарно, — як зійдуся опісля з иншою гарною жінкою, цілком новою. А позбудуся її тим, що вона або вмере, або тим що розведуся із нею, та лиш придумую над способами, як се улаштувати. Виджу, що путаюсь, що не про се думаю, про що повинен і тому, щоби не відчувати сього, що в мене думки не такі, як повинні, знов курю. А жите дома пливе звичайним руслом. Приходить гувернантка, питає: "у е мадам?" "Коли вернуть ся?" Лакей питає: "накривати до чаю?" Приходжу в столову: ді-

ти — Ліза — найстарша — зі страхом глядить на мене допитливо. А її пема тай нема, і два почування мішають ся в мене в душі; ненависть до неї за се, що мучить мене і дітний своєю неприсутністю, яка скінчить ся сим, що вона приїде і ляк перед сим, що вона приїхавши заподіє собі щось недоброго. Але де-ж її шукати? У сестри? Але-ж се немудро — їхати і питати за нею! Нехай там, Господь із нею, забалось їй доконечне когось мучити, нехай же мучить себе саму. А що, як вона не в сестри, та як що придуме недоброго, або вже й придумала? Одинацята, дванацята, перша, — не сплю, не йду до спальні — ніяково самому там лежати і дождати; не кладу ся й тутки, хочу взятись за якесь діло: писати листи, читати, — не йде, не годен! сиджу сам у кабінеті, мучу ся, злощу ся, прислухуюсь. Нема її, тай нема. Над ранком засипляю. Буджу ся, її нема. Дома все йде своєю ходюю, але все якось не так, на всіх лицях слідно питань, а діти глядять на мене наче-б із докором. І знов те-ж саме почуванє неспокою про неї-ж і почуванє ненависти за тойже неспокій. Коло одинайцятї приїздить її сестра — посол від неї. І починає ся звичайна історія: "вона в страшнім положеню." "і що се такого?" "та-ж мабуть нічого такого не стало ся". Я говорю про її просто невиносиму вдачу та заявляю, що не дав причини ніякої то-ж і не стану перепрашати. Розвід то розвід? Сестра й не припускає такої гадки, і так із нічим вертає ся. На мене находить упір і я сьміло сказав, коли балакав із нею, що не вчиню першого кроку до поєднаня; але як тільки вона від'їхала, а я вийшов та побачив сумних, заляканих дітний, Я вже готов був рішитись на перший крок до поєднаня. Та знов чую себе звязаним своєю постановою. Знов ходжу, курю, при сніданю пю чарку горівки і вина досить і доходжу до того, до чого стремлю безсвідомо, не добачую, що мов положенє дурне і підле. Коло третьої години вона приїздить. Стрінувшись зі мною — не говорить нічого. Уявляю собі, що вона мене визвала своїми докорами. Вона з таким-же строгим та страшенне змученим лицем говорить, що вона не приїхала обяснитись, лиш забрати дітний, що нам разом неможливо жити. — Я починаю говорити, що винен тут не я, що вона вивела мене з рівноваги. Вона строго-торжественно глядить на мене, а потім каже: "не балакай більше, ти будеш жалувати сього." Я кажу, що не зношу комедий, вона кричить щось незрозумілого і біжить до своєї кімнати. Чути як дзенькнув ключ, вона замкнула ся. Я стукаю, не обзиваєть ся ніхто. Відходжу лютий. За пів години прибігає Ліза в сльозах: "Що? може

що стало ся?“ ”У мамі зовсім тихо“. Ідемо. Я термошу дверми з усеї сяди. Засувки не добре підтягнені, відчиняють ся обі половині. Я підходжу до ліжка. Вона напів роздягнена лежить у черевиках на ліжку незграбно зімліла. На столику порожня фляшинка з опієм. Відтираємо. Сльози, наконєць поєднанє. Але не поєднанє, в душі розумієть ся в обоїх нас злоба одного проти одного, але треба якось се все закінчити, замняти поки-що — і жите пливе по давньому. Так то, ті суперечки, ба й ще гірші заводились раз від разу, то раз на тиждень, то раз на місяць, то й таки день за днем. І все те саме та те саме. Раз я хотїв цілком втікати, але задля якоїсь слабости волі лишив ся. Ось такі були наші відносини, коли з'явив ся сей чоловік. Правда чоловік-ганчірка, але що-ж, зрештою такий, як ми всі.

XXI.

Сей добродій приїхавши до Москви — називав ся Трухачевський — з'явив ся в мене. Було се ранком. Я приймив його. Ми колись собі ”ти-кали“. Він старав ся посередними фразами між ”ти“ і ”ви“ удержати ся на ”ти“, але я просто почав ”ви-кати“, і він піддав ся сьому. Він мені вельми не подобав ся, я порозумів із першого погляду, що він плюгавий розпусник, та в мені обудилась заздрість, заки він ще побачив мою дружину. Але дивне диво: якась дивна, мабуть суджена долею сила тягнула мене до сього, щоби його не відопхнути, не віддалити, а навпаки, що-б йому помогти зблизити ся. Звісно, що-ж могло бути простійшого від того, як щоби з ним побалакавши, холодно розпроцати ся і не познайомлювати з дружиною. Та ні, я наче-б навмисне зачіпив його за його музику. Він сказав, що, — зовсім навпаки, як я чув, буцім то він кинув геть скрипку, — він тепер грає більше, ніж давно. Він почав згадувати про те, що й я грав давнійше. Я сказав, що вже не граю, але за те моя дружина грає гарно. Дивне диво! чому то в важних подіях нашого житя, і то в таких, в яких рішає ся доля людини, як тоді як раз вона для мене рішала ся, — чому в сих справах нема ні минувшини ні будуччини? Мої відносини до нього з першої днини, ба з першої години нашої стрічі були такі, якими вони могли бути лиш після всього, що лучило ся. Я передчував страшну халепу, яка мені вийде ізза зносин із сею людиною. Та все таки я не міг не бути ввічливим із ним в обходженю. Я представив його дружині, вона видимо втішилась, мабуть насамперед ізза сього, що буде мати приємність

грати разом зі скрипкою — що вона незвичайно любила, так що для сеї приємности наймала собі скрипача з театру. Але споглянувши на мене, вона зараз зрозуміла моє почуване, змінила миттю вираз свого лиця — і почалась ся гра обоїльного обману. Я приязно усміхав ся і вдавав із себе вельми вдоволеного.

Він оглядав мою дружину так, як оглядають гарних жінок всі розпусники і вдавав, що його обходить лише предмет розмови, а його те як раз зовсім не цікавило. Вона пильнувала вдавати з себе байдужну, але знайомий їй, мій фальшиво усміхнений вигляд заздрісного, і його лице, на якому малювала ся змисловість, підбадьорували її. Я бачив, що від першої стрічі в неї блестіли якось особливо очи і наслідком заздрости з мого боку між ними сейчас появилася наче-б електрична течія, що викликувала у них однакові вирази лиця і однакові усмішки. Ми балакали про музику, про Париж і про всякі теревені. Він устав, щоб відїхати і усміхнений, з капелюхом опертим на тремтячій коліні, стояв, вдвляючись то в мене то в неї, наче-б дожидав, що ми станемо робити.

Памятаю сю хвилю, як раз тому, що аж міг не запросити його. Я міг його не запросити, і не було би нічого; але я поглянув на нього, на неї. — "І не гадай собі, що-б я був заздрісний за тебе," сказав я їй в думці і запросив його, щоби ще сььогодні вечером приїздив зі скрипкою та заграв разом із нею. Вона здивована поглянула на мене, спалахкотіла і наче-б перелякана яла відпекуватись, наче-б то вона досить гарно грала. Сей її відказ іще більше роздратував мене. Памятаю те погане почуте, з яким глядів я на його потилицю, на його білий карк, що відділював ся від чорного волося на оба боки розчесаного, коли він у підскаках, наче птах який виходив від нас; я не міг не признатись собі, що присутність сього чоловіка мучила мене. Від мене-ж зависить, думав я собі, так учинити, що-б ніколи з ним не бачитись. Не вже-ж, я маю лякатись його? Ні, я зовсім його не лякаю ся. Се нечувано понижувало би мене, говорив я до себе. І тут таки в передній, знаючи, що жінка чує мене, я наставав на него, щоби таки конечно приїхав зі скрипкою. Він пообіцяв і поїхав. Вечером справді приїхав зі скрипкою і вони грали. Але гра якось довго не складалась, не було сих нот, яких вони потребували, а з сих, що були, жінка не могла грати без підготовлення. Я вельми любив музику і зацікавив ся їхньою грою, ба й сам предкладав їм, що би мали грати, помагав їм. І вони

заграли дещо. Якись пісні без слів і Моцартову сонату. Він грав чудесно, з тим, що називають: сильний тон і ніжність; для нього ніщо не було трудне. Як тільки почав грати, лице в нього змінило ся: він зробив ся серйозним і далеко більше симпатичним. Він звісно в музиці був сильніший від неї і помагав їй простим і природним способом, а рівночасно ласкаво хвалив її гру.

Здавалось, що жінку цікавила сама тільки музика, так просто і приємно держалась. Цілий вечір старав ся я і перед другими і сам перед собою вмовити себе, що інтересуюсь лиш музикою. А в дійсности я мучив ся безперестанно заздрістю. Від першої хвилини, як він стрів ся очима з моєю жінкою, я бачив, що він глядить на неї як на приємну жінку, з якою зовсім не неприємно було би при відповідній нагоді навязати зносини. Наколи-б я був чистий, я не думав би про се, що міг би думати про неї, але я так само, як більшість мущин, думав про жінок, і завдяки тому розумів його і мучив ся сим. А мучив ся я особливо тим, що я бачив безсумнівно, що в неї нема до мене иньшого почування, як лиш безнастанне роздратованє, яке час-до-часу покривалось чутливістю; а що сей чоловік і ізза своєї ельгантноі поверховности і головно ізза свого без сумніву великого музикального талану, ізза зближення, яке виходило з сього, що вони разом грали, ізза впливу, який музика викликає на вразливіші натури, особливо-ж гра на скрипці, — що сей чоловік повинен був не те, що-б подобатсь, а просто, без найменшого хитання повинен був побідити і вчинити з неї все, що йому заблагнеть ся. Мені неможливо було не видіти сього, не страждати ізза сього, не заздрити. І я заздрив і страждав страшно, але все таки, — а може, як раз задля сього, якась сила перла мене проти моєї волі обходитись із ним не лише ввічливо, але просто ласкаво. Чи я се робив для неї, щоби показати, що не боюсь його, чи для себе, що-б задурити себе, — не знаю, знаю се тільки, що мені ніяк неможливо було в початках наших зносин бути до него отвертним. Я мусів просто тому, щоби не піддатись від разу бажаню вбити його, годити йому. Я доливав йому при вечері, любував ся його грою, балакав із ним з особливо приязною усмішкою і запросив його на другу неділю на обід і зі скрипкою. Я сказав, що запрошу ще де-кого зі знайомих — аматорів музики, щоб послушали його гри. Другої чи третої днини після сього вертаю звідкілясь домів, вхожду у передню і розмовляю з одним знайомим і в сій же хвилі чую, як щось тяжке як той камінь валить ся мені на сер-

це, та не можу собі здати справи, що се таке. Те щось, було се, що переходячи крізь передню, я запримітив щось, що нагадувало мені його. Аж у кабінеті я осьвідомив ся, що се було таке і вернув у передню, щоб пересвідчити ся. Так, я не помиляв ся, — се був його плащ. (На все, що його дотичило, хоч я не здавав собі справи з сього, глядів я з незвичайною увагою). Питаю, — справді, він тутки. Перехожу по пригостинну через діточку кімнату. Ліза — донечка, сидить над книжкою, а нянька забавляє маленьку якоюсь забавкою. З гостинної доходить, чую, голос рівномірного арпежжію, чую його голос придушений і як вона перечить чомусь. Вона сказала: "Але-ж ні, ні" і ще щось. Чути, наче-б хто навмисне на фортепяні приглушував слова.

— Господи! що діялось зі мною під сю хвилю, що я собі зображував, як згадаю тільки про сього звірюку, що в мені тоді жив, — аж як бере. Серце в мене знов наче-б скорчилось, перестало товктись, а відтак як затьохкає, наче-б молотком. Перше почуване, що заволоділо мною, як се діялось звичайно зі мною при вибухах злості, було спочуване над самим собою. При дітях, при нянці подумав я собі, вона виставляє мене на сором. Треба тікати звідсіля гень, я не годен; Бог знає, на що я готов зважитись. Але й перейти годі. Нянька так подивилась на мене, наче-б усе розуміла і наче-б радила мені добре приглянутись положенню обома очима. Не можна-ж не ввійти, подумав я, і безсвідомо відчинив двері. Він сидів при фортепяні і добирав акорди своїми великими, повигинаними в гору пальцями. Вона стояла в куті на боці фортепяна перед розкритими нотами. Вона перша побачила мене, чи почула мене і глянула на мене. Чи налякала ся мене, чи вдавала, що не налякалась, чи таки справді не налякалась, досить що навіть не дрігнула, не рушилась, лиш почервоніла і то аж за хвилюку.

"Яка я рада, що ти прийшов. Ми не порішили ще, що грати в неділю" — почала вона таким тоном, яким не говорила-б зі мною, коли-б ми були самі.

Се й те, що вона про себе і про нього говорила "ми", роздратувало мене. Я мовчки привитав ся з ним. Він подав мені руку сейчас-усміхнув ся, а мені видавалось, що він глумить собі з мене, і почав пояснювати, що він приніс ноти, задля приготування на неділю, та що вони не можуть згодити ся, що вибрати: чи більше трудну, але за те класичну Бетовенівську сонату зі скрипкою, чи які дрібні куснички? І говорючи се він поглянув на неї. Все те виглядало так природно і

просто, що неможливо було за що зачіпити і рівночасно я бачив і був пересвідчений, що се все було просто брехня, що вони змавлялись, як мене обманути.

Найбільша мука для заздрих (а хто нині не заздрить?) се звісні товариські форми, при яких допускають ся можливо найблизші, а вельми небезпечні відносини між мущиною і жінкою. Наразив би ся хиба на глум загалу, хто бажав би перешкаджати ближшим зносинам на балах, ближшим зносинам докторів із пациентками, ближшим зносинам при красних штуках, при малярстві, а особливе — при музиці. Як люди займають ся одною з найблагодійніших штук, — музикою, то тут же конечно до певного ступіня зближене і в сьому нема нічого страшного і хиба тільки дурний, заздрий муж, може добачувати в сьому щось дивного. Муж не повинен так думати, а тим більше сунути там свій ніс і перешкоджувати, а все таки всі тямлять гаразд, що як раз через сі занятя, а особливе через музику, приходить по найбільшій часті до перелюбів у нашій верстві.

Я очевидно, збентежив їх тим, що довго не міг промовити. Я був такий, як перевернена фляшка, з якої вода не витікає тому, що вона за повна. Мені хотілось вилаяти його, прогнати, та не годен був нічого. Навряд, я відчував, що перешкодив їм, та що всьому винуватий. Я притворив ся, наче-б усе одобрював і знов ізза сього страшного почування, яке веліло мені обходитись із ним як найприязнійше, чим раз більше мучила мене його присутність. Я сказав, що здаюся цілковито на його смак і їй раджу те-ж саме. Він побув іще так довго, кілька часу треба було, що-б затерти перше неприємне вражінє, як я увійшов нагло з переляканим видом — і від'їхав удаючи, що вони тепер лиш порішили, що завтра будуть грати. Яж був цілковито певен сього, що в порівнаню з тим, що їх займало, питанє про те, що завтра будуть грати, було для них зовсім рівнодушне. Я з особливою ввічливістю проводив його до передньої (якже-ж не супроводжати чоловіка, що приїхав задля сього, що-б нарушити супокій, і потороцити шасте цілої сімі?). Я особливо ввічливо стискав на прощанє сю біленьку, мягоньку руку.

XXII.

Цілу сю днину я не говорив до неї, — не міг. Її присутність викликала в мене таку ненависть до неї, що я лякав ся за себе. При обіді, при дітях таки, спитала мене, коли від'їжджаю? Я мав справді на дру-

гий тиждень їхати в повітовий город на засіданя. Я сказав, коли. Вона поспитала, чи не треба мені де-чого на дорогу. Я не відповів на се нічого, мовчки посидів за столом, мовчки пішов у кабінет. Останніми часами вона ніколи не приходила до мене в мою кімнату, а особливе в таку годину. Чую, її хід. І мені прийшла до голови страшна, гидка думка, що вона, як ся Урієва жінка, хоче укрити вже довершений свій гріх і що як раз задля сього йде в таку незвичайну пору до мене. Не вже-ж вона справді йде до мене? думав я, чуючи чим раз ближші кроки. Як що йде до мене, значить ся, я в своїх думках не помиляюсь.

— — — — І в душі ворухить ся невисказана ненависть до неї. Кроки ближші, ближші, ближші, — а може вона мине і піде до сальона. Ні, двері рипнули і в дверех появилась її фігура; струнка, граціозна, лїнива і гнучка, і на лици і в очах боязкість і підлещуванє, яке як бачу, вона намагає ся укрити, але я добачую і гаразд тямлю, що воно значить. Я мало що не задусив ся, — так довго здержував віддих та раз-у-раз глядїв на неї, і хопив за папіросницю та почав курити.

— А се-ж що такого, до тебе прийдеши посидіти, а ти береш ся курити! — і вона сіла близько біля мене на дивані і присунулась іще ближше. Я відсунув ся, що-б не дотикатись її.

— Я бачу, тобі не сподобалось, що я хочу в недїлю грати? — почала вона.

— Я цілком не невдоволений — сказав я.

— Ніби я не бачу?

— Ну ну, бач собі здорова. То тільки тобі всяка погань присмна, а мені противна.

— Як що тобі забаглось сваритись, як тому візникови, то я йду собі.

— Иди, тільки знай, що коли тобі не дорога честь сімї, то мені не ти дорога — іди собі до біса — але честь сімї!...

— Що, що?

— Иди собі з Богом, забирай ся!

— Але вона не пішла. Показувала з виду, що не розуміє мене, а може справді не розуміла, тільки надулась і розсердилась.

— Ти рішучо став неможливий, — почала вона, — чи щось у тім роді про мою вдачу, намагаючись, як завсїгди вколоти мене як найбільчийше — після твого поступку з сестрою (вона натякнула на сей випадок із сестрою, як то я тоді виїшов із терпцю і набалакав її грубос-

тий; вона знала, що се мучить мене, і як раз у се болюче місце шпигнула мене) — мене вже не подивус ніщо.

— Так, зобидити, понизити, виставити на позорище, та ще обвинуватити мене, — сказав я до себе і знов обхопила мене невисказана лють до неї, якої я ще ніколи не досвідчив на собі. Мені вперше заблагло ся виразити сю лють фізично.

Я зірвав ся, але в сю же мить, як зірвав ся, памятаю, я став свідомий своєї люті і спитав себе: "Чи се як слід піддатись тій люті" і сей час відповів собі, що так, що се налякає її, і зараз же, замість того, щоби сю лють приголомшити, я ще яв її підцьковувати і любував ся тим, що вона, ся лють, чим раз більше та більше кипіла в мені.

— Забирай ся, а ні, то вбю тебе! — закричав я, умисне страшним голосом і вхопив її за руку. Вона не йшла. Тоді я обернув її і сильно потрутив.

— Що тобі! Отям ся! — сказала вона.

— Іди геть! — заревів я ще грімкіше, зриваючись, — тільки ти спроможна мене довести до скаженини. Я не відповідаю за себе! Геть мені з очий.

Давши попуст своїй лютости, я формально впивав ся нею і мені хотілось зробити ще щось незвичайного, що показувало-б високий ступінь сеї моєї лютости. Мені страшенно хотілось бити, вбити її, але я знав, що сього не можна і здержав ся. Я відійшов від неї, підійшов до стола, хопив прес-папс і шпурнув ним на землю біля неї. Я гаразд цілив мимо неї. І далі же, поки вона ще не мала часу сховати ся (а я робив се навмисне, щоби вона бачила), я хопив ліхтар, барометер зі стіни, все кидав на землю і не переставав кричати:

— Геть з очий, забирай ся, я не відповідаю за себе!

Вона пішла, а я сейчас перестав. За годину прийшла до мене нянька і сказала мені, що в неї припадок істерії. Я прийшов; вона плакала, сьміялась, не могла говорити, судороги потрясали цілим її тілом. Вона не вдавала, вона справді була хора. Післали за доктором і я цілу ніч доглядав її. Над досвіттом вона утихомирилась і ми помирили ся під впливом сього почуваня, яке ми називали любовю.

Ранком, коли після поєднаня я признав ся їй, що заздрив її зглядом Трухачевського, вона ні дрібку не змішалась і засьміялась зовсім природним сьміхом: їй показалась просто дивною можливість інтересуватись сим чоловіком.

— Чи ж до такого чоловіка можливе в порядної жінки щонебудь иньше як приємність ізза музики? Та, як собі хочеш, я готова й ніколи більше не бачити його. Навіть у неділю, хоч і всі запрошені, напиши йому що я нездорова тай кінець. Одно лиш ніяково, що хто небудь може подумати, що він небезпечний. Яж надто горда, що-б допустити до таких думок.

І вона мусить не брехала, вона вірила сьому, що говорила, вона сподівалась сими словами викликати в собі відразу до нього і нею охоронити себе від нього, але їй се не вдало ся. Все було проти неї, а особливе ся проклята музика. І так усе скінчило ся, в неділю з'їхали ся гості — і вони обое грали знов.

XXIII.

— Не треба мабуть і говорити, що з мене була людина вельми порожна. Ну не бути-ж у нашім звичайнім житю порожним, то хіба жити не варто. То-ж, коли прийшла неділя, я з цілим густом займав ся устроєнем обіду і музикального вечерка. Я сам накупив усього потрібного і поспрошував гостей. Коло шестої години гості зійшли ся, явив ся і він у фразі та з не дуже густовними брилянтовими спинками при переднику сорочки. Поводив ся свобідно, на запити відповідав скоро з усмішкою згідливости і буцім, що він усе розуміє — то так, знаєте, з тим особлившим виразом, що все, що ви скажете чи зробите, як раз се, чоґо він сподівав ся. Всі хіба його ества я запримічував тепер із особливою приємністю, головно задля того що се все повинно було мене успокоювати та доказувати мені, що він супроти моєї жінки стояв на так низькім ступені, до якого, як вона виражувала ся, їй неможливо було знизитись. Не стільки вже із за запевнювань жінки, як ізза тої мук, якої дізнавав я з заздрости за неї, я тепер уже не позволяв собі її зазрити. Та все таки, я поводив ся неприродно в обході з ним і з нею і за час обіду і опісля цілу першу половину вечера, заки почали грати. Я мимохіть слідив за кождим їх рухом, за кождим їх поглядом. Обід, як обід, і скучно якось було підчас нього і напружено. Музика почалась досить вчасно. Він пішов за скрипкою. Жінка надійшла до фортепяна і яла перебирати ноти. Ах, як я памятаю всі деталі сього вечера; памятаю, як він приніс скрипку, відчинив футерал, здіймив покривальце гарно вишите дамською рукою і почав строїти. Тямлю, як жінка сіла з удано рівнодушним видом, під яким, я се бачив, скривала велику трему ізза

своїї біглости в грі; з уданим спокійним видом сіла за фортеп'ян, і почались звичайні вступні приготування, удари поодиноких тонів, пічка-то на скрипці, уставлюване нот. Нагадаю собі, як вони потім споглянули одно на одного, оглянулись позад себе на гостей, що уставлювалися, перешепнулися слівцем — другим і почалось. Рівночасно ударили акорд, вона на фортеп'яні, він на скрипці. Вони грали Бетовенівську Крайцерову сонату, — ви знаєте те перше "престо"? Звісне воно вам? Ух!... Він крикнув і довший час не обзивався. — Страшна річ ця соната... Особливе ця частина. І взагалі страшна вся ця музика. Що це таке? Або я знаю! — Що це таке музика? Що вона викликає? І чому як раз викликає, ділає на чоловіка так, як ділає? Кажуть, музика ділає, страшно ділає, — я тут кажу про се, — але не підвисшує духа! Вона ні не підвисшує духа, ні не понижує його, вона просто роздратовує душу. Як вам се сказати! Музика велить мені забути все моє справжнє положення, вона переносить мене кудись в інші світи; мені під впливом музики здається, що я почуваю се, чого не розумію, що я спроможений на се, на що не спроможений. Я пояснюю собі се тим, що музика ділає так, як зівачка, як сьміх: мені не хочеться спати, але позіхаю, коли бачу, як інші позіхають; мені не до сьміху, але сьміюся, коли чую, що інші сьміються. Музика відразу переносить мене безпосередньо в сей душевний настрій, в якому находився той, що komponував. Я душевно зливаюся з ним і разом із тим переносюся з одного настрою в інший. Але чому я се чиню, мені незвісно. Мабуть сей, що komponував Крайцерову сонату — Бетовен, мабуть він розумів, чому був у такому настрою, сей настрій надав напрям його поступкам і тому сей настрій мав для нього сенс; — для мене-ж він не має ніякого сенсу. І задля того то музика лиш подразнює, але не доводить до мети. — Ну, заграють військовий марш, жовніри перемашерують під такт марша, музика осягнула свою мету; переспівають Службу Божу, я запричащався, також музика осягнула свою ціль... А се, тільки роздратоване, а того що треба би робити в сім роздратованю, нема. І задля того то музика така страшна, так инколи страшно ділає. В Китаю музика під доглядом уряду. І так повинно бути. Чи-ж можна допустити до сього, щоб усякий, кому заблагнетъ ся, міг гіпнотизувати другого, або й других, і що-б відтак робив з ними, що йому захочеться? А головно що-б сим гіпногизером був перший ліпший чоловік, і то людина неморальна. А се страшне орудя в руках першого стрічного. Приміром хочби таку Крайцерову сонату, перше її "престо" — таї багато єсть річий сього рода

— чи-ж можна її грати в сальоні при декольтованих дамах, або на концертах — заграти, поплескати в долоні і далі грати щось иньшого. Такі твори можна грати лишень при звісних важних обставинах, і тоді, коли залежить на сім, що-б довершити діло великої ваги таке, що-б відповідало сій музиці. — А то невідповідно ні що до часу, ні що до місця викликувати енергію чуття, що не годно нічим проявити ся, — се не може не ділати згубно. На мене бодай сей утвір поділав страшно: мені наче-б то відслонились нові якісь почування, нові якісь можливости, про які до сеї пори не знав, не чував. "Ось як, не так, як то передше думалось та жилось, а ось як" — наче-б говорило мені щось у душі. Що се таке нове було, про що я дізнав ся, я не міг собі пояснити, а свідомість сього нового настрою була вельми приємна. В сім новім настрою не було вже місця для заздрости. Всі сі люди, між ними і моя дружина і він, Трухачевський, видались мені в цілковито иньшим світлі. Мене перенесла ся музика в такі якісь світи, де заздрість не мала місця. Заздрість і те почуванє, що викликувало її, видалось мені такими нісенітницями, про які не варто було й думати.

Після сього "престо" вони дігнали прегарне, та звичайно не нове "анданте" з дикими варіяціями і зовсім слабенький фінал. Потім грали ще на просьби гостей — то Ернстову елегію, то всякі иньші дрібниці; все се було гарне, та все-ж не викликало в мені ні сотної часті сього вражіня, якого зазнав від сонати. Мені було легенько, весело цілий вечір. Жінки я не бачив ще ніколи такою, як сього вечера. Сі блискучі очи, ся строгість і поважний вигляд, поки вона грала, і се цілковите розніжненє, якась слабка, жалісна і щаслива усмішка після сього, як скінчила грати. Я бачив се все, та не приписував сьому ніякого иньшого значіння понад те, що вона зазнавала того самого вражіня, що я, що й її, як і мені відкривались, наче-б згадувались, якісь нові непережиті ще почування. Я майже цілий вечер не заздрив.

Мені треба було їхати за два дні на засіданє і він прощаючись позабирив усі свої ноти, і питав, коли я верну, бажаючи попрощатись іще зі мною перед своїм від'їздом. З сього я міг догадуватись, що він не вважає можливим бувати в мене без мене і се мені було приємно. Виходило, що я ледви вернусь перед його від'їздом, так що ми розпрощались на-добре. Я перший раз із правдивою приємністю стискав його руку і дякував за милу розривку. І з жінкою розпрощав ся зовсім природно і прилично. Все пішло як слід. Ми обоє чули вдоволенє з мило

проведеного вечера. Ми балакали зовсім згідливо, про вражіння, яких дізнали через музику, і так відносились одно до одного близько і дружно, як мало коли в останніх часах.

XXIV.

За два дні я поїхав у повітовий город у гарнім спокійнім настрою розпрощавшись із жінкою. В повіті завсїди була тьма роботи і цілком иньше особливе житє, иньший особливий сьвіт. Два дні по 10 годин дїлно я пересиджував у бюрі. Другої днини вечером, вернувши на свою квартиру, я застав письмо від неї, в яким писала мені про дїтей, про дядька, про няньку, про справунки і між иньшим, як би про річ найзвичайнїйшу про се, що Трухачевський заходив і принїс обіцяні ноти, раяв навіть програти, але вона відказала. Яж не нагадував собі, що-б він обіцював принести які ноти: мені здавалось, що він тоді цілком розпрощав ся і тому се поразило мене неприсмно. Я перечитав письмо, воно було якесь натягнене, лякливе, і мені зробилось страшно тяжко в серци, щось замлоїло, скажений зьвір заздности заревів у своїй норі і хотїв вирватись, але я бояв ся сього зьвіра і чим скорїйш запер його. Яке гидке почуване ся заздрїсть! І що-ж може бути природнїйше як се, що вона пише? сказав я собі і поклав ся в постїль, здавалось, цілком спокійний. Я думав про дїла, які мене завтра ждали і заснув без думки про неї. Мені завсїди годі було скоро заснути на новім місци підчас сих засідань, але тоді заснув зараз. І як се звичайно буває, — знаєте, — нараз наче-б електрична течія — буджу ся. Так, я збудив ся і збудив ся з думкою про неї, про мою змислову любов до неї і про Трухачевського і про се, що між ним і нею вже все довершилось. Страх і лють здавили мені серце. Але я почав нарозумлювати себе.

”Що за нерозум, вговорював я в себе, нема нїяких підстав, нема нічого тай не було. І якже-ж я можу так понижати її і себе, головню-ж себе, припускаючи таку диковину. Такий якийсь скрипач, що за гроші наймаєть ся, звісно ледача людина — і знов — поважна жінка, мати дїтям, моя дружина. ”Що за дурниця!“ уявлялось мені з одного боку. ”А чому-ж би таки не бути сьому?“ — уявлялось знов із другого боку. ”Чому-ж би воно справді й не могло прийти до сього, та-ж се щось зовсім простого, щось зовсім природного, таж я в ім'я сего женив ся зі своєю дружиною, таж в ім'я сього я жив із нею, сього одного лишень мені було потрібно від неї, і сього-ж самого таким робом було потрібно й инь-

шим, і сьому музиці... Він чоловік нежонатий, здоровець, (тямлю, як він здорово сторожив хрищ у котлеті, як пожадливо ловив червоними губами чарку з вином) ситий, гладенький, з манерами, головно-ж з тим, щоби вихіснувати сі розкоші, які під рукою. І між ними звязь музики — найтоншої похоти почувань. Що-ж у силі здержати його? Ніщо. Навряд, усе манить його. Вона? Вона тайна, як була так і є. Я не знаю її. Знаю її, але лиш як звірину. А звірину й не може ніщо здержати й не повинно. Аж тепер я згадав собі вираз їх лиць того вечера, коли то вони після Крайцерової сонати заграли якийсь пристрасний утвір, не тямлю вже, що се було, але знаю що якась сентиментальна пісня до безсорому. Як я міг від'їхати? говорив я собі, нагадуючи собі їхні лица, чи-ж не було се ясно, що між ними сього вечера довершилось уже все, чи-ж не видно було, що між ними не існувала вже ніяка перешкода, але навряд, що вони обое — а головно вона, — відчували рід сорому після сього, що зайшло між ними. Памятаю, як вона усміхалась ніжно, жалісно і щасливо, і як отирала піт із розжеврілого лица. Вони тоді уникали вже своїх поглядів і тільки при вечері, коли він їй наливав води, поглянули на себе і ледви-ледви усміхнули ся. Я зі страхом згадав сей їхній погляд сю їхню ледви помітну усмішку. "Так, так, усе скінчило ся", говорив мені один голос, а в сю же мить другий голос підшпигував знов щось иньшого: "Що тобі, се не можливе". Мені стало моторошно так лежати в темноті, я запалив сірник і мені нараз стало якось лячно в сій маленькій кімнатці з жовтими тапетами. Я закурив папіроску і, як се буває звичайно, коли чоловік вертить ся в тім самім крузі нерішених противенств, то курить, так і я курил папіроску за папіроскою тому, щоби одурити себе і не закримічувати противенств. Цілу ніч не міг я заснути, а о пятій годині, хоч іще було темно, порішив, що довше в сім напруженю не видержу та що сейчас треба їхати. Поїзд відходив зі стації о 8-ій годині. Я розбудив сторожа, що мені послугував і післяв його за кіньми. До засідання післяв записку, що несподівані причини звивають мене до Москви, задля того прошу, щоби мене заступив иньший член з'їзду. О осьмій годині я сів на візок і від'їхав.

XXV.

Їхати треба було 35 верств кіньми і вісім годин зелізницею. Поки їхалось кіньми, їхалось дуже добре. Була морозна осіння пора, сонце світило ясно. Се така пора — знаєте — коли колеса лишають слід на

мягкій дорозі. Дороги гладкі, сонце сьвітить ясно, воздух сьвіжий. Візком їхало ся добре. Я навіть якось поглядаючи то на коней, то на поля то на стрічних, забував, куди їду, наче-б так мав їхати до кінця життя, до кінця сьвіта. І мені особливо присмно було так забутись. Коли-ж згадав, куди їду, я говорив собі: "Як прийдеш, побачиш, що і як, а тепер не думай." Як на те по середині дороги лучилась приключка, що задержала, тай ще більше розірвала мене; візок, зовсім новий тарантас, зломив ся, треба було направити. Їзда за иньшим возом, направа, розплата, чай в гостинниці, балачка з двірником — все се ще більше розірвало мене. Смерком було все готове і я поїхав далі; а в ночі ще було ліпше їхати як у день. Показав ся місяць-молодик, коні, веселий візник, їхало ся зовсім весело, майже зовсім не думалось, що мене чекає, а може й тому було весело, що знав, що чекає, та в останне прощав ся з radoщами життя. Але сей мій спокійний стан, ся можливість придушувати свої почуваня скінчилась, як скінчилась їзда кіньми. Як тільки ввійшов я в вагон, почалось зовсім нове. Сих вісім годин у вагоні було для мене чимось страшним, чого не забуду до кінця життя. Чи від того, що сівши в вагон я живо зобразив собі, що вже приїхав домів, чи від того, що їзда залізницею так побуджаючо ділає на людей, досить сього, що від хвилі, як я сів у вагон, вже не спроміг ся заволодіти своєю уявою, і вона не вгаваючи, почала мені незвичайно яркими красками рисувати картини одну за одною, одну цинічнійшу від другої, а все на сю-ж саму тему: що там за час моєї неприсутности діялось, як то вона зраджувала мене. Я аж палахкотів із обуреня, люті і з якогось особливого почуваня упоєня своїм пониженем, переглядаючи в уяві сі картини, я тим паче вірив в їх дійсність, забуваючи, що до сього не було властиво ніякої підстави. Яркі краски, в яких сі картинки мені уявлялись, наче-б служили мені за доказ, що се, що я собі уявляв, було правдою. Якийсь біс, наче-б навмисне проти моєї волі видумував і показував моїй уяві найстрашнійші образи. Мені нагадалась колишня розмова з братом Трухачевського і я з якоюсь розкішю шматував своє серце сею розмовою, відносячи її до Трухачевського і моєї дружини. Се було вже дуже давно, а мені тоді нагадалось. Брат Трухачевського, нагадую собі, раз на мій запит, чи вчащає до публичних домів, сказав, що порядний чоловік не буде там ходити, де можна набрати ся хвороби, опроче се гидко і обридливо, по що, коли-ж завсіди можна собі десь придибати порядну жінку. А ось він, його брат, придибав собі мою дружину. Правда,

вона вже не першої весни, і не має з боку одного зуба, і якась ніби набрескла, думав я про неї, але що-ж діяти, дарма, треба хіснуватись тим, що є. Зрештою, він навіть ніби знижуєть ся до неї, беручи її в любовниці, говорив я собі. До того-ж вона безпечна. Ні, ні, не неможливе, лякаючись знов вговорював я себе. Не було, не було там нічого такого! Ба навіть нема найменших підстав думати щось такого. Чи-ж не говорила вона мені, що її понижує сама така думка, що я міг би її заздрити за нього. Так, але вона брехала, викрикував я і знов починалось те саме. В нашій вагоні було всього двоє подорожних: якась старенька жінка з чоловічком, обоє вельми мовчальні, і вони висіли на одній стації. Я лишив ся сам. Як дикій звір у клітці, так я, то зривав ся, то підходив до вікна, то шибав собою з кута в кут; бажалось підігнати вагон, що-б біг швидше; але вагон зі всіми лавками і шибками посувався все так мірно і холітав ся, як отсей наш.

І Позднишев зірвав ся, поступив ся кілька кроків і знов сів.

— Ой бою-ж ся я, бою залізничих вагонів, страшний ляк переймає мене! Ну, я знов сів — говорив він дальше, — і думав собі: "Нехай буду думати про що иньше". От хоч би про властителя гостинниці, в якого пив чай. І ось в очах уяви привиджуєть ся мені сторож із довгою бородою і його внук, хлопчина-одноліток з моїм Васем. Мій Васю! Він буде видіти, як музика цілує його маму! Як там у нього буде на душі? А їй що? Вона любить... І знов виринало те-ж саме. Я страждав так, що де-далі не знав, що з собою почати і мені прийшла думка, що навіть у першій хвилі мені вельми сподобалась: — вийти на рельси, лягти під вагон і... покінчити зі всім. І ось що не дало мені сього вчинити: я жалував себе, а сей жаль викликував у мені рівночасно ненависть до неї, до нього, до нього — не так сильну. До нього обзивалось якесь иньше гідке почуванє сьвідомости мого приниження, а його побіди, але до неї страшна ненависть.

Не можна з собою покінчувати, а її лишити; треба, щоби вона хоч трошки помучилась, щоби бодай зрозуміла, що я мучив ся, говорив я собі. На одній стації я побачив, що пють; зараз же вийшов і сам випив горівки. Біля мене став Жид і також пив. Він розбалакав ся і я, щоби самим-одним не лишити ся в вагоні, пішов за ним до вагона ІІІ класи, брудного, накуреного, закиданого лускою з сім'я, в якому він їхав. Там я сів біля нього і він оповідав мені багато сьміховинок.

З початку слухав я його, але не міг гаразд второпати, про що він

балакає. Він запримігив се і завізвав мене до уваги; тоді я встав і пішов знов до свого купе.

Треба обдумати — говорив я д'собі — чи се правда, про що я думаю, і чи є тут підстава так мучитись. Я сів, бажаючи обдумати річ спокійно, але зараз замість спокійного обдумування, вернулось те саме; замість холодного розважного міркованя — тіж самі образи і з'ображення. "Кілько то вже разів я так мучив ся — приходило мені на думку (я нагадував собі давніші подібні випадки заздности) — і відтак все кінчило ся нічим.

Так і тепер, може бути, майже й без сумніву я її знайду в спокійніських сні: вона прочунає, втішить ся мною, і я з її слів, із лица впізнаю, що не було нічого такого, що се все бредні. Ах, коби то!... "Але ні, се добро за часто лучало ся, тепер уже так не буде", — говорив у мені якийсь голос... і знов починало ся. Я провадив би молодого чоловіка не до шпиталю сифілістичних недугів, щоб збрідити йому змислові розкоші і охоту до жінок, але до себе в душу, нехай би поглядів на сих чортів, що її шматували. Правда, се страшне було, що я признавав за собою безсумнівне повне право над її тілом, наче-б се було моє тіло і рівночасно з сим я відчував, що володіти сим тілом не годен, що воно не моє, і що вона може орудувати ним так, як захоче, а хоче орудувати ним не так, як мені хочеть ся. І я не міг вчинити нічого ні йому, ні їй. Він, як той ключник-Ванька перед шибеницею затагне тої пісні, що, мовляв, "солодкі усточка цілував би" і т. и. І верх його. А з нею ще меньше. Коли вона сього не допустила ся, але хоче, а я знаю, що хоче, то ще гірше, вже ліпше, щоб була допустила ся, щоби мені не жити в непевности. Я не в силі сказати, чого мені бажалось. Я бажав, що-б їй не хотілось сього, чого їй як раз мусіло хотітись. Се-ж було чисте божевільство.

XXXVI.

На передостатній стації, коли кондуктор прийшов відбирати білети, я, зібравци свої річі, вийшов на тормаз і свідомість сього, що ось-ось уже розв'язка, ще скріпила моє зворушене. Мені зробилось холодно, щоким так дрожали, що я аж дзвонив зубами. Я машинально з товпою вийшов із двірця, взяв фіякра, сів і поїхав. Їдучи стрічав мало прохожих тай каменичних сторожів, та прочитував вивіски не думаючи про ніщо. Коли я вже переїхав з пів верстви, почув холод у ноги і нагадав

собі, що ще в вагоні здохнув вовняні скаринтки і поклав їх у торбину. А деж торбина? Є? Є. А де кошук? Я нагадав собі, що в поспіху забув зовсім про пакунки, але знайшовши посьвідку, порішив, що не варто за сим вертати ся і поїхав далі. Скільки собі тепер стараюсь нагадати, ні руш не годеи, чому я тоді спішив ся. Памятаю лише, що я був свідомий сього, що приготовлюеть ся щось страшного і вельми важного в моім житю. Чи я тому се таким важним признавав, що думав про нього, чи що передчував, — не знаю. Може бути й тому, що після сього, що зі мною стало ся, всі згадки попередніх хвиль наче-б зайшли імлюю. Я під'їхав під рундук. Була перша година по опівночи. Кілька фіякрів стяло під рундуком. Видячи освічені вікна, надіялись, що когось повезуть. (В нашім помешканю світилось у салоні і гостинній). Не здаючу собі справи з сього, чому ще так пізно в нас світить ся, я в сім же стані ожиданя чогось страшного, ввійшов на сходи і задзвонив. Добрий, услужливий і вельми дурний льокай Юрко — відчинив. Перше, що мені впало в очи в передпокою, був — плащ, що висів із иньшими річями на вішалі. Я повинен би був здивуватись, та не здивував ся, бо надіяв ся сього. Так воно й є, сказав я до себе. Коли я спитав Юрка, хто в нас є — він назвав мені Трухачевського. Я спитав, чи є ще хто? Він відповів: "Нікогісїнько". Памятаю як він відповів мені се з такою інтонацією, наче-б хотів мене потїшити і розсіяти всякі сумніви, що там є ще хто небудь инший. Так, так, говорив я буцім до себе. А діти? Славити Бога здорові. Давно вже сплять. Я не годеи був дихнути, ні сапнути і не годеи був поздержати дрожаня шок. Отже не склало ся так, як я собі представляв. Передше я, бувало лякав ся якогось лиха, а показувало ся, що все в порядку. Тепер же не все в порядку, а все так, як я собі представляв, а все всправжній дійсности. Ось воно, ось воно. Я мало не заплакав, але біс сейчас підшепнув: Ти плач, попадай в сентименти, а вони спокійно розійдуть ся, підозрінє не буде ніяких, і ти цілий свій вік будеш сумніватись тай мучитись. І нараз геть десь зникла в мене чутливість серця і появилась якась звьір'яча потреба фізичної, зручної, хитрої й рішучої діяльности. Тямлю, що тоді з мене зробив ся звьір, але хитрий розумний звьір. Не треба, не треба, — сказав я Юркови, що хотів іти в гостинну мене оповіщувати, — а ти ось що: побіжи мерщій, возьми фіякра і їдь на дворець, ось тобі посьвідка, я лишив річи. Раз-два! Він пішов коридором за плащем. Лякаючись, що він їх сполюшить, я провів його до його комірки і підждав, поки він одягнув

ся. В гостинній за другою кімнатою чути було, як балакали і дзенькали ножами й тарілками. Вони їли і не чули звінка. Юрко надягнув свій плащ із астраханським баранцем і вибіг на вулицю. Я зачинив за ним двері і мені зробилось ніяково, коли відчув, що сам один лишився на цілу хату, та що сейчас треба братись за діло. А як? Я не знав іще. Я тільки лиш знав, що тепер усьому канут; що тепер уже годі сумніватись про її невинність і що мені треба в сю же мить пірвати з нею всі зносини. Передше ще я вагався в гадках і балакав бувало до себе: "А може се все брехня, може я помиляюсь у здогадах?" Тепер уже не було сього всього. Все скінчилось і ворота нема. В тайні переді мною, сама з ним у ночі. Се вже цілковите забуте на все. Або й ще гірше: навмисне така сьмілість, безсоромність у злочині, що-б ся безличність могла служити як признака невинности!... Все ясно. Ніяких сумнівів. Я лякав ся тільки одного, що вони повтікають, і сим придумують новий обман тай мене позбавлять всяких слідів підозріння і видруть мені можливість налюбуватись покаранем їх, і пімстою. І з сим, що-б чим борщій їх прихопити, я на пальцях пішов до гостинної, де вони сиділи, але не через сальон, лиш через коридор і діточку кімнату. В першій діточій кімнаті спали діти, в другій нянька щось порушилась, мало що не збудилась і я зобразив собі нараз, що вона собі подумає, коли про все дізнає ся і такий взяв мене жаль і співчує над самим собою, що я не в силі був здержатись від сліз та щоби не побудити дітий, вибіг на пальцях на коридор, а звідтам у свій кабінет. Там повалив ся на софку і гірко заплакав. Я, людина чесна, я син своїх родичів, я, що цілий свій вік мрів про щасте родинного житя, я, муштина, що ніколи не зрадив її.. І ось тобі на! Пятеро діточок, а вона обнімаєть ся з музикою тому, що в нього червоні губи. Ні, се не людина! Се сука, се плугава сука! Біля діточої комнати, — а вона ціле жите вдавала, що любить їх, сих діточок. І про них пише до мене. І що вона писала!.. Або-ж я знаю? Може бути, що таке водилось цілий час нашого пожитя. Може бути, що вона від льокаїв придбала всіх своїх дітий, а я їх уважав своїми. І як би так завтра приїхав, а вона з своєю фризурою, з своєю талією та зі своїми лінивими граціозними рухами (мені нараз привиділось її привабливе, ненависне лице) стрічала-б мене і сей звівір заздности на віки сидів би в мене в серці, шматував би його. Що собі подумає нянька? Юрко?... І бідна Лізочка? Вона-ж уже децю розуміє! І ся безличність! І ся брехня? І

ся звіряча змисловість, яку я вже так гаразд збагнув! — говорив я до себе.

Хотів устати, не міг. Серце так товклося, що не міг устояти на ногах. Я вмру від удару. Вона вбє мене. Їй же того й хочеть ся. А що-ж їй прийде з сього, що вона вбє мене? Але ні, се їй було би надто понутру, я лишу її сього вдоволення. Так, я сиджу, а вони там сидять і регочуть ся і.... Так, не вважаючи на се, що вона вже не першої молодости, він не покидав ся нею, все-ж вона була нічого, а що найважніше, се-ж було зовсім безпечно для його дорогоцінного здоровля. І чому не задусив я її тоді, — подумав я собі, згадавши сю хвилю, коли то тиждень тому назад витрутив її зі свого кабінета і з люті кидав усякими річами до землі. Мені головно нагадав ся сей мій стан, в якому тоді находив ся; він мені не лише нагадав ся, але я знов попав у сей звірський стан. Тямлю, як мені нараз забажалось ділати і всяка розвага, крім сеї, якої було потрібно до діланя, щезла у мене геть і я попав в сей звірський стан чи пак стан чоловіка, що зістає під впливом фізичного товчка підчас грозячої небезпеки, коли то чоловік ділає рішучо, не з поспіхом, але й не марнуючи ні одної хвилячки і весь час із одною визначеною метою. Перша річ, яку я вчинив, я роззув ся і в самих скарпитках підійшов до стіни над софкою, де в мене висіла ріжна збруя та здіймив кривий дамасценський кинжал, іще ніколи не уживаний і вельми острій. Я виймив його з піхви. Тямлю, піхва зсунулась за софку, і я сказав про себе: "Треба пошукати опісля, а то ще пропаде." Відтак роздягнув ся з плаща, що доселі був на мені і мягко ступаючи в самих скарпитках пішов тамтуди. Не тільки не тямлю, як я ішов, яким кроком, через які кімнати, як підходив до гостинної, як двері відчинив, як там увійшов, — я не тямлю нічого.

XXVII.

Тямлю тільки вираз їх лиць, коли відчинив двері. Так, тямлю сей вираз, бо він мені достарчив болісної радости. А був се вираз переляку. Тогож то мені й треба було. Я ніколи не забуду сього виразу розпуки і переляку, який в першій хвилі малював ся на лицах їх обоїх, коли вони побачили мене. Він мабуть сидів за столом, та побачивши чи почувши мене, схопив ся на рівні ноги і станув плечима до шафи. На його лиці малював ся безсумнівний вираз переляку. На її лиці те-ж саме, але з сим було слідно ще щось другого; як би сього другого не бу-

ло, може би її не лучилось се, що лучилось, але бо в її лици малювалось іще — так мені бодай видавалось, — в першу мить огірчене, невдоволене з сього, що хтось посьмів нарушити її любовне щасте, її щасте з ним. Їй, здавалось, тепер більше нічого не було потрібно, як, що-б її ніхто не перешкоджував у сій хвилі бути щасливою. Той другий вираз на їх лицях держав ся лиш хвильку. В нього вираз переляку змінив ся миттю в вираз запиту. Чи можна брехати, чи ні? Як можна, треба починати. Як ні, треба чіпатись чогось иньшого. Але чого? Він запитливо поглянув на мене. В неї так вираз страху, досади і огірчення, змінив ся, — як мені видалось — коли глянула на нього, на вираз турботи про нього-ж. Я на хвильку пристанув у дверех, придержуючи кинжал за спиною. В сю мить він усміхнув ся і сьмішно рівнодушним тоном почав: "А ми собі ось трохи музикували"... — "І не надіялись" — рівночасно промовила вона піддаючись під його тон. Але ні він, ні вона не спроможні були дальше договорити, що почали. Така сама сказана лють, як тиждень тому назад, оволоділа мною й тепер. Я знов відчував сю потребу — насильством рішити діло — і віддав ся з розкішю сій сказаній люті. Вони обоє не договорили. Почалось се "друге", чого він лякав ся, яке нищило відразу все те, що вони говорили. Я кинув ся на неї, все ще ховаючи кинжал, щоби він не перешкодив мені вдарити її в бік під грудьми. В сю мить як я кинув ся на неї, він запримітив, і чого я ніколи не надіяв ся від нього, він хопив мене за руки і крикнув: "Опам'ятайте ся, що робите?" Я вирвав руку і мовчки кинув ся на нього. Я, мусить, виглядав страшно, бо він нараз зблід як полотно по самі губи, очи якось дивно заблестіли, і чого я також не надіяв ся, він шмигнув попід фортелян до дверей.

Я метнув ся здоганяти його, та нараз почув якийсь тягар на лівій руці. Се була вона. Я сіпнув ся. Вона ще тяжше повисла і не пускала ся. Ся неждана перешкода, тягар і її, противний мені дотик, ще більше розбісили мене. Я почув себе розбішеним у найвисшій степені, і, мусить, страшним видавав ся, і се радувало мене. Я розмахнув ся зі всієї сили лівою рукою і ліктем пальнув її в саме лице. Вона крикнула і пустила мою руку. Я хотів здоганяти його, але подумав, що се сьмішно було би бігти в скарпитках за любасом своєї жінки, а я не хотів бути сьмішним, лише страшним. Поминувши сказану лють, яка володіла мною, я цілий час памятав, яке я вражінє викликаю у других своєю лютістю. І навіть се вражінє по части кермувало мною. Я повернув ся за

нею. Вона впала на софку і вхопившись за підбиті мною очи, гляділа на мене. На її лиці малював ся і страх і ненависть до мене як до во- рога, як у сього щура, коли підіймають пастку, в яку він зловив ся. Я бодай нічого иньшого не добачував у ній, окрім сього страху і ненави- сти до мене, яку мусіла в ній викликати любов до другого. Та, може бу- ти, я ще був би здержав ся і не вчинив би сього, що учинив, коли-б во- на бодай була мовчала. Але вона параз почала говорити й ловити мене рукою за руку, в якій в мене був кинжал. "Отямись, що се ти? що тобі? Нічого не було, нічого, клянуся тобі!"... Я може бути, ще був би здер- жав ся, але останні її слова, з яких я заключав як раз противне, се-б то, що все було, домагались відповіди. А відповідь мусіла відповідати тому настроєви, до якого я привів себе, який ріс crescendo і ще дали мусів змагатись. І скаженість має свої права. — Не бреши, огиднице, — заверещав я і лівою рукою схопив її за руки, але вона вирвалась. Тоді, я, не пускаючи кинжала, хопив її лівою рукою за горло, кинув на- взнак і яв дусити. Вона вхопилась обома руками моїх рук і відпихала їх від горла, яке я дусив і я вцілів її кинжалом у лівий бік під ребра. Ко- ли люди кажуть, що вони в приступі скаженої люті не тямлять, що ро- блять, — то се бредні, неправда. Я тямив усе і на хвильку не опускала мене память. Чим сильніше піддавав ся люті, тим яркїйше являлась у мене свідомість, при чім я не спроможен був не видіти сього всього, що робив. Я в кожній секунді знав, що дію. Не можу сказати, що я на- перед знав, що буду робити, але в сю секунду, як робив, — навіть зда- еть ся трошки наперед, я знав докладно, що роблю, наче-б для того, щоб можна було опісля каятись, що був час здержатись. Я знав, що ціляю під ребра і що кинжал увійде. В сю хвилю, як робив се, я знав, що ро- блю щось страшне, — щось таке, чого не чинив ніколи і що потягне за собою страшні для мене наслідки. Але ся свідомість мигнула лиш як блискавиця і за свідомістю сейчас ішов вчинок. А самого вчинку я був свідомий незвичайно ясно. Я чув і тямлю хвилю опору корсета і ще чогось, а відтак ніж пірнув у щось м'яжке. Вона хопилась руками за кинжал, порізала собі пальці, але не вдержала.

Я довго, вже у тюрмі, як у мені довершив ся моральний переворот, думав про сю хвилю, нагадував собі все, на скільки міг і роздумував по- одинокі деталі. Тямлю сю безпосередню хвильку перед самим вчинком, страшну свідомість того, що вбиваю і вбив жінку, безборонну жінку, свою дружину. Страх сеї свідомости тямлю і з сього заключаю і нага-

дую собі, але неясно, що, встромивши кинжал, я в сю мить виймив його, бажаючи буцім направити се, що вчинив. Вона зірвалась на рівні ноги і крикнула до няньки: "Він убив мене.". Нянька почувши метушно появилась нараз у дверех. Я все ще стояв, чогось дожидав і не вірив. Нараз у неї з під корсета бухнула кров. Аж тепер зрозумів я, що направити лиха не можна і сейчас порішив, що й не треба, що як сього бажав, і як раз се повинен учинити. Я підіждав, поки вона впала, і нянька з криком: "батечки" підбігла до неї і аж тоді кинув кинжал від себе геть і вийшов із кімнати. "Не треба піддаватись, треба бути свідомим сього, що вчинив" сказав я про себе не дивлячись ні на неї, ні на няньку. Нянька кричала, кликала дівку. Я пішов коридором, післав тамтуди дівку і ввійшов у свою кімнату. Що тепер діяти? спитав я в себе і сейчас порішив. Ввійшовши в кабінет, я прямо підійшов до стіни, здіймив револьвер, оглянув його — він був набитий — і поклав його на столі. Відтак добув піхву з за софи і цілою вагою сів на софі. Так сидів довго, не думав про ніщо, нічого собі не нагадував. Чув лиш, що там ішла якась метушня. Чув, як хтось приїхав, опісля знов хтось. Відтак чув і бачив, як Юрко приніс мій кіш у кабінет, наче-б сього коша тепер було кому потрібно!

— Ти чув, що лучило ся? — спитав я його, — скажи сторожеви, щоби дали знати в поліцію. — Він не відповів нічого і вийшов. Я встав, засунув двері, виймив папіроски і сірники і яв курити. Не докурив одної папірски, як мене зморив сон і я мусів покласти ся. Я спав мабуть зо дві години. У сні — пригадую собі — мені виділось, що ми з нею в злагоді, поперечились, але еднаємось, щось ніби на заваді, але ми в згоді. Мене збудило гримане до дверей. — Се мабуть поліція — подумав я роздрухуючись — я мабуть убив... А може се вона, може й нічого не було. До дверей знов хтось добував ся. Я не обзивав ся, лиш рішав питання: чи було, чи лучилось воно, чи ні? Ой було. Мені нагадав ся сей опір корсета і відтак... ой було. Так, було. Так, тепер би з собою розправитись, сказав я про себе. І я говорив се і знав, що не вбю себе. Та все таки я встав і взяв в руки револьвер. Але дивне диво: тямлю, як то давніше я кілька разів був близьким до самовбийства, сеї-ж таки ночі на залізниці мені видавало ся се чимсь легким, мабуть тому, що я думав, як її сим поражу. А тепер ані руш не міг не то вбити себе, але не міг й подумати про се. По що мені се робити? спитав я в себе, а відповіді не було. До дверей знов гримали. Так, поперід треба до-

відатись, хто се такий гримає! Вспію ще. Я поклав револьвер і накрив його газетою. Підійшов до дверей і відчинив засувку. Се була жінчина сестра, добра, дурненька вдовиця. — Ваську, що се? — сказала вона і заплакала. — Чого вам? — грубо спитав я. Я се чув, що тут цілком непотрібно було з нею грубо поводитись, але мені годі було придумати иньший тон. — Ваську, вона вмирає. Іван Федорович так сказав. — Іван Федорович се був доктор, той її доктор, той її дорадник. "Або-ж він тут?" — спитав я і знов вся лють до неї закипіла в мені. — Ну й що-ж? Ваську, піди до неї. Ах як се страшно! — сказала вона. — До неї йти? — завдав я собі питань. І сей час відповів сам собі, що треба до неї піти, що мабуть, завсіди так водить ся, що коли чоловік як я, вбив жінку, то конечно треба йти до неї. "Коли такий звичай, то треба йти" — сказав я собі. А, як треба буде, то вспію ще, подумав я собі про свій намір застрілитись і пішов за нею. "Тепер начнуть ся фрази, гримаси, але я не піддам ся" — сказав я про себе. "Погоди" — звернув ся я до сестри, — "якось ніяково без чобіт, нехай бодай натягну

XXVIII.

І дивне диво. Знов, коли я вийшов із кабінета і пішов знайомими кімнатами, в мені явилась надія, що нічого не лучилось, але запах тої докторської гідоти — йодоформу, карболю — отямив мене. Ні, ні, таки воно правда. Минаючи коридором діточку кімнату, я побачив Лізочку. Вона гляділа на мене заляканими очима. Мені здавалось, що вони всі пятеро тут були і гляділи на мене. Я підійшов до дверей. Покоївка з середини відчинила мені і вийшла. Перше, що мені впало в очи, була її ясносива сукня на кріслі, вся чорна від крові. На нашім подвійнім ліжку (з мого боку, де я спав, навіть лекший був приступ до ліжка) вона лежала з піднесеними в гору колінами. Вона лежала вельми високо, ціла на подушках, у розпіятім нічним кафтаніку. На місці, де була рана, щось було накладене. В кімнаті сильно було чути йодоформ. Перш усього поразило мене її напухле лице з синяками коло носа і коло очей. Се наслідки мого удару ліктем, коли вона хотіла здержати мене. Краса її геть десь поділась, а навряд вона мені видалась бридка. Я пристанув біля порога. "Підійди, лідійди до неї" — казала мені сестра. — Вона певне хоче покаятись, — подумав я собі. Чи простити їй? Так, вона-ж умирає, тож можна їй простити, думав я, намагаючи зробитись великодушним. Я підійшов; вона з трудом підіймила очи на мене, (з них одно

було підбите) і з трудом, із перестанками промовила "дїпняв свого, вбив", — і в її лици попри фізичні терпїня, ба навіть близьку смерть я добачив ту стару, мені звісну її зимну ненависть. "Дїтий..... я прецїж ..... не дам ..... тобі. Вона (себто її сестра) возьме їх". Про се-ж, що для мене було найважнїйше, себ-то про свою вину, зраду, наче-б уважала нестїйним згадувати. "На, полюбуї ся своїм вчинком" — сказала вона, дивлячись на двері і хлипнула. В дверех стояла сестра з дїтьми. "Ось чого накоїв". Я поглянув на дїтий, на її кровю набїгле лице, і першїй раз призабув на себе, на свої права, на свою гордїсть, першїй раз побачив в нїї людину-сестру. І все се, що мене розсердило, і вся моя заздрїсть, показаласть чимсь так малозначним, а се, що я вчинив так великим і страшним, що мені хотїлось припасти лицем до її руки і сказати: "Прости", але я не посьмїв. Вона закрила очі і мовчала, видно не спроможна була бїльше говорити. Відтак її обезображене лице задрїжало, зморщилося. Вона відтрутила мене легко. — "По що то дїйшло аж до сього? По що?" — "Прости менї!" — сказав я. "Так, коли-б ти мене не був убив!" — нараз крикнула вона і очі в неї заблестїли як у лихоманцї. "Прости! — се нїсенїтниця! Коби лиш не смерти! Так ти дїпняв своєї мети. Я тебе ненавиджу!..." Відтак почала малчити. То лякалась чогось, то викрикувала: "Стрїляй, я не лякаюсь... Тїльки бий всїх. Утїк, утїк!" Маяченс трївало дальше. Вже не пізнавала дїтий, навіть Лізочки, що на силу передерла ся до неї.

Тоїж днини коло полудня померла. Мене перед тим о осьмїй годїнї відвезли на поліцію, а відтак у тюрму. І там, пересидївши 11 місяцїв, дожидаючи розправи, я передумав над собою і своєю минувшиною і зрозумїв її. Аж третої днини я почав розумїти. Третьої днини водили мене там...

Він хотїв ще щось сказати, нараз бухнув плачем, не дало. По хвили зібравши всї сили говорив дальше:

— "Я аж тоді почав розумїти, як побачив її в домовинї"...

Знов заплакав, але сейчас із поспїхом почав дальше говорити.

"Аж тоді, як побачив її мертве лице, зрозумїв, що я вчинив. Я зрозумїв, що вбив її, що се мое дїло, що вона була жива, тепла, рухалась, а тепер зробилась неподвижною, восковою, зимною, і що того неможливо направити ніколи, нїде, нїчим. Такий, що сього не переживав, не зрозумїє."

Ми довго сиділи мовчки. Він хлипав і дрижав. Лице в нього продовжилось, а губи розширились.

— "Так", — сказав він по хвили. — "Коли-б я був давніше знав се, що знаю тепер, як би то було зовсім инакше."

Ми знов мовчали довшу хвилю.

— "Так, так. Ось що я заповідяв і що пережив. Так, треба зрозуміти правдиве значіне слів свангелія Матєєвого V. 20., треба зрозуміти, що сі слова, що всякий, хто погляне на жінку з пожадливістю, вже допустив ся перелюбу, відносять ся загально до жінки, як до сестри, не лиш до чужої посторонньої жінки, але передовсім до своєї власної жінки, до дружини.

Ясная Поляна 26.-серпня 1889 р.

(Переклав В. Г—ч.).

* * *

Е П І Л Ь О Г.

Я одержував і одержую багато листів від незнайомих мені осіб, які просять мене, щоб я обяснив простими і ясними словами, що я думаю про предмет оповіданя, яке я написав під наголовком "Крайцєрова Соната". Спробую зробити се, значить, вяснити в коротких словах, на скільки се можливе, суть того, що я хотів сказати в оповіданю і суть усіх тих висновків, які по моїй думці можна з нього витягнути.

По перше я хотів сказати, що в нашій суспільности зродило ся сильне, спільне усім суспільним верствам, та ще й піддержуване ложною наукою переконанє, що полові зносини конєчні для здоровля та що з огляду на те, що женячка не для кожного можлива, то й полові зносини поза подружем, які не обовязують мушину до нічого крім грошевої заплати, се діло зовсім природне і тому можна їх навіть захвалювати.

Се переконанє стало так загальне та сильне, що родичі уряджують за порадою лікарів розпусту для своїх дітей; держави-ж, яких ціль істинованя лежить головно в тім, щоби дбати про моральне добро своїх горожан, уряджують також розпусту, значить, регулюють цілі кляси жінок, які мусять погигати тілесно і душевно задля заспокоєня уросених потреб мушчин, а нежонаті люди з цілком спокійною совістю віддають ся тій розпусті.

І ось я хотів сказати, що се не добра річ, бо не може так бути, щоби задля здоровля одних людей треба було губити тіла і душі других

так само, як не може бути, щоби задля здоровля одних людей треба було пити кров других.

А висновок, який по моїй думці належить вивести з того, такий, що не потрібно піддавати ся тому гріхови і обманови. Тому-ж, щоби не піддавати ся, треба по перше не вірити неморальним наукам, на яких би вони й не опирали ся видуманих теоріях, — а по друге зрозуміти, що навіязане таких полових зносин, при яких люди або увільняють себе від їх можливих наслідків (дітей), або звалюють увесь тягар тих зносин на жінчину, або випереджують можливість родження дітей — що такі польські зносини, се проступок проти найпростіших вимог моральности, се підлога, і що нежонаті люди, коли не хотять жити підло, не повинні сього робити.

Задля того знов, аби могли здержувати ся, вони повинні вести натуральний спосіб життя: не пити, не об'їдати ся, не їсти мяса, не уникати праці (не гімнастики, але томлячої, не забавної праці) — та не допускати у своїх думках можливости зносин із чужими жінками, так як кождий чоловік не допускає такої можливости між собою і матір'ю, сестрами, родиною, жінками своїх приятелів. Доказів на те, що така здержливість можлива і що вона менше небезпечна та менше шкідлива для здоровля ніж нездержливість, знайде кождий мущина сотки навколо себе. —

Се перше.

Друге те, що в нашій суспільности наслідком того, що любовні зносини уважають ся не тільки конечною умовою здоровля і розкішю, але й якимось поетичним, найвисшим благом життя, подружня невірність стала у всіх верствах суспільних (а в селянській особливо, завдяки воjakам) найвизначнішою появою.

І я думаю, що се не добре.

Висновок знов, який впливає з того, сей, що того не треба робити.

Щоби-ж того не робити, треба, аби змінив ся погляд на полуву любов, аби мущина й жінчина виховували ся в родинах і під загальною опінією так, щоби вони перед і по женячці не гляділи на закохане і звязану з ним полуву любов як на поетичний і висший стан, як задивляють ся тепер, але як на понижуючий чоловіка, звіврачий стан; дальше, щоби зломанс приреченої подружньої вірности карало ся публичною опінією по крайній мірі, як карасть ся нею недодержанс гро-

шевих зобов'язань і торговельні ошуканства, а не оспівувало ся, як те пер, у романах, віршах, піснях, операх і т. и.

Се друге.

Третє се, що в нашій клясі знов наслідком того самого фальшивого значіння, яке надано половій любови, стратило роджене дїтий свїй змисл. І замість бути метою та оправданем подружніх зносин, воно стало перепоною для присного продовження любовних зносин, та задля того почало й по за подружем і в подружю за порадою лікарів розширяться уживане способів, які відбирають жінці спромогу родини дїтий, або почало входити в звичай і привичку те, чого перше не було і чого ще й тепер нема в патріярхальних селянських родинах: продовжене полових зносин підчас ваготи та кормленя.

І я думаю, що се не добре.

Не добре уживати способів проти родженя дїтий по перше тому, що се увільняє людей від трудів і клопотів про діти, які є — викупом полові любови, а по друге тому, що се дуже близьке до найогиднійшої чинности людського сумління — убійства. Недобра також нездержливість підчас ваготи і кормленя тому, що вона губить тілесні, а ще більше душевні сили жінки.

І знов із того висновок такий, що сього не треба робити. А щоби того не робити, належить зрозуміти, що здержливість, як конечна умова людської гідности в безженнім стані, ще більш обовязкова в подружю.

Се третє.

Четверте се, що в нашій суспільности, в якій діти уважають ся або перепоною до розкошній, або нещасливим випадком, або свого рода люксусом, коли їх родить ся вперед означене число, що діти виховують ся не для задач людського житя, які їх ждуть як розумних істот, а тільки для вдівілля, яке вони можуть справити своїм родичам. Наслідком того виховують ся людські діти як діти звєрів, так що головна журоа родичів не лежить у тім, аби приготувати дїтий до достойної чоловіка праці, але в тім, при чім піддержує родичів і фальшива наука, прозвана медициною, аби їх як найліпше вигодувати, розбільшити, розширити їх зріст, учинити їх чистими, білими, ситими й гарними (коли в низших клясах того не роблять, то тільки з убожества, а погляд і там такий самий). І в розіжжених дітях, як і в усіх переговораних звєрятах, проявляеть ся незвичайно скоро непоборна вразливість, що становить при-

чину страшних мук тих дітей у молодечім віці. Убраня, відчити, видовища, музика, танці, солодка пожива, всі обставини життя від малюнків на пуделочках до романів, повістей і поем, розжарюють іще більше ту вразливість, і наслідком того являють ся найстрашнійші полові збочення і слабости звичайними умовами виховування дітей обидвох полів, а часто полишають ся і в дозрілім віці.

І я думаю, що се не добре.

Висновок із того такий, що належить перестати виховувати людські діти, як діти звівірат, та що для виховування людських дітей належить поставити иньшу мету понад гарно випечене тіло.

Се четверте.

П'яте се, що в нашій клясі, де закохане між молодим мущиною і жінкою (якого основою є все таки полова любов), піднесено до найвищої поетичної ціли людських стремлінь, чого доказом є ціла штука й поезія нашого суспільства, молоді люди посв'ячують найкрасший час свого життя — мушчини на гляданс, вишукуване і заволодіне найліпших предметів любови в формі любовної звязи або подружжя; а жінчини й дівчата на принаджуване і затагане мушин у звязь або подружжя.

І через те затрачують ся найліпші сили людей не лиш на непродуктивну, але впрост на шкідливу роботу. Звідти походить найбільша часть нерозумної роскоші в нашім житю, звідти — ледарство мушин і безстыдність жінчин, які йдучи за модою, запозиченою у звичайних проститутток, не соромлять ся виставляти на показ ті части тіла, котрі викликають вразливість.

І я думаю, що се не добре.

Не добре воно тому, що осягнене ціли сполуки з предметом любови в подружжю або й поза ним, як би воно й не було опоетизоване, є все таки метою негідною чоловіка так само, як негідною є ціль, що уходить у богатых людей за найвисше добро — ціль позискання для себе солодкої і достатної поживи.

А висновок із того такий, що належить перестати думати, мов би то полова любов була чимось високим, і зрозуміти, що ціль, гідна чоловіка — чи служба людськості, вітчині, науці, чи штуці (не згадуючи вже про службу Богови), яка-б вона й не була, аби ми її вважали лише гідною чоловіка, не осягаєть ся при помочи сполуки з предметом любови в подружжю або й поза ним. Навпаки, закохане і сполука з предметом любови (хоч скілько би доказувано щось зовсім противного в

стихах і прозі) ніколи не улекшують осягнення ціли гідної чоловіка, але все утруднюють його.

Се п'яте.

Отсе й найважнійше, що я хотів сказати і думав, що сказав у своїм оповіданю. І мені здавало ся, що можна сперечати ся про те, як направити лихо, на яке вказували мої вислови, але не згодити ся з ними ніяк не можна.

Мені здавало ся, що не згодити ся з тими висловами не можна по перше тому, що вони цілковито згідні з поступом людськості, який ішов усе від розпусти до щораз більшої невинності, і з моральною самосвідомістю суспільности, з нашою совістю, що все осуджує розпусту і цінить невинність; по друге тому, що ті вислови, се тільки доконечні висновки з правд євангелія, в які ми або віримо, або по крайній мірі, хоч і несвідомо, признаємо їх основою наших понять про моральність.

Та вишло не так.

Ніхто, правда, не перечить впрост висловів, що не треба розпустувати ані перед шлюбом, ані по шлюбі, що не треба штучно нищити здібність родження дітей, що не треба робити забавки з дітей і не треба ставити любовних зносин понад усе иньше — одним словом, ніхто не спорить, що невинність не ліпша від розпусти. Але говорять: "Коли безженність ліпша від подружжя, то очевидно люди повинні робити те, що ліпше. Коли-ж би люди зробили те, то рід людський перестав би існувати, а не може-ж бути ідеалом людського роду знищене його."

Не говорячи вже про те, що знищене людського роду не є новим понятєм для людей нашого світа, бо для релігійних людей є догматом віри, а для вчених неминучим висновком із спостережень над охолоднюванем сонця, скажу, що в тій відповіді містить ся широко розповсюдене і старе непорозумінє.

Говорять: "Коли люди осягнуть ідеал повної невинности, то вони зникнуть і тому той ідеал невірний". Та сї, що так говорять, змішують умисно або ненавмисно дві ріжні річи — правило, принцип і ідеал.

Невинність не є ані правилом ані принципом, лише ідеалом, а радше одною з його умов.

А ідеал лише тоді є ідеалом, коли його здійсненє можливе тільки в ідеї, в думці, коли осягнути його можна лише в безконечности і коли наслідком того можливість приближеня до нього безконечна. Як би ідеал

можна не тільки досягнути, але ми могли-б представити собі його здійснення, тоді перестав би він бути ідеалом.

Такий ідеал Христа — заведення божого царства на землі, віщований ще пророками в тім, що наступить час, коли всі люди будуть навчені Богом, перекують мечі на плуги, списи на серпи, лев буде лежати з агнятем і коли всі істоти будуть злучені любовю. Цілий змісл людського життя містить ся в стремління до того ідеалу і для того стремління до християнського ідеалу у всій його цілости і до чистоти, як до одної з умов того ідеала, не тільки не виключує можливість життя, але навпаки недостача того християнського ідеалу знищила би поступ, а за тим і можливість життя.

* * *

Думка про те, що людський рід перестане існувати, коли люди всіми силами будуть стреміти до чистоти, подібна до тої, яку висловили би (і висловлюють), що людський рід вигине, коли люди місто борби за існування будуть стреміти всіми силами до здійснення любови до друзів, ворогів і всього живого.

Такі думки напливають із незрозуміння різниці між двома способами морального проводу.

Як є два способи вказання дороги тому, що шукає, вказання дороги подорожньому, так є і два способи морального проводу для чоловіка, що шукає правди. Один спосіб лежить у тім, що чоловікови показують предмети, які він повинен здібати і він орієнтуєть ся по тих предметах.

Другий спосіб лежить у тім, що чоловікови дають тільки напрям компасом, який він несе з собою і на якому видить усе один незмінений напрям та кожний свій відхил від нього.

Перший спосіб морального проводу є способом зверхного вяснення правил: чоловікови вяснюють признаки поступків, які він повинен і яких не повинен робити.

„Святкуй суботу, обрізуй ся, не кради, не пий напиктів, не вбивай живого, відавай десятину бідним, мий ся і моли ся пять разів денно, хрести ся, причащай ся” і т. и. — Такі постанови зверхніх релігійних наук — брамінської, буддійської, магометанської, жидівської і церковної (називаної фальшиво християнською).

Другий спосіб є способом указаня чоловікови ніколи неосягнуеної досконалости, до якої стремління чоловік відчуває в собі: чоловіко-

ви показують ідеал, а з відносин до нього він може все бачити ступінь свого віддалення від нього.

— "Люби Бога свого всім серцем своїм і всею душею своєю і всім розумом своїм, а ближнього як самого себе. — Будьте досконалі, як Отець ваш небесний."

Така наука Христова.

Контролею виконання зверхніх релігійних правил є згідність поступків із виясненем тих правил і така згідність можлива.

Контролею виконання Христової науки є пізнання ступеня незгідності з ідеальною досконалістю. (Степень приближення не видний; видний лише відхил від досконалости). Чоловік, що визнає зверхні правила, подібний до того, що стоїть у світлі ліхтарні, повішеної на стовпі. Він стоїть у світлі тої ліхтарні, йому видно, але йти йому далі нікуди. Чоловік, що визнає Христову науку, подібний до того, що несе ліхтарню перед собою на довшій або коротшій жердці; світло паде все перед ним і спонукує його йти за ним та відкриває йому на переді новий, освічений простір, що манить до себе.

Фарисей дякує Богови за те, що він усе сповняє. Богатий молодець виконувив також усе з малку і не розуміє, чого може йому ще хибувати. І вони не можуть думати инакше: перед ними нема того, до чого могли-б вони далі стреміти. Десятина віддана, субота відсвяткована, родичі поважані, чужолоства, убійства, крадіжки нема. Чого-ж більше? У того-ж, що визнає Христову науку, осягнене якого небудь ступня досконалости викликає потребу переходу на висший ступінь, з якого відкриваєть ся ще висший і так без кінця.

Той, що визнає закон Христа, є все в положеню митаря. Він чує себе все недосконалим, бо не бачить за собою дороги, яку, перейшов, лиш бачить усе перед собою ту путь, по якій йому треба ще йти і якої він не перейшов іще.

В тім лежить різниця між наукою Христа і всіма иньшими релігіями, різниця, яка містить ся не в відріжнюваню вимог, але в ріжніцї способів, якими веде ся людий.

Христос не давав ніяких вияснень життя, не устанавляв ніколи ніяких установ, не устанавляв ніколи й подружя. Та люди в незрозуміню особливости науки Христа в привичці до зверхніх форм і в бажаню чути себе праведними, як чує себе праведним Фарисей, зробили з його букви зверхню науку правил, противну всему духови Христової науки,

і назвали її церковною християнською наукою та заміняли нею правдиву Христову науку про ідеал

Церковні науки, які називають себе християнськими, установили в відносинах до всіх прояв життя місто Христової науки про ідеал зверхні вияснення і правила, противні духови науки. Се зроблено в відносинах до властей, суду, війська, церкви, богослуження, се зділано і в відносинах до подружжя: не вважаючи на те, що Христос не тільки ніколи не установляв подружжя, але, коли вже вишукувати зверхні приміти, то скорше був йому противний ("покинь жінку і йди за мною"), церковні науки, які називають себе християнськими, установили подружжя як християнську інституцію, се-то означили зверхні умови, при яких полова любов буцім то може бути для християнина безгрішною, вповні законною.

Та що в правдивій християнській науці нема ніяких основ до установлення подружжя, то вийшло таке, що люди нашого віку один беріг покинули, а до другого не доплили, значить, вони не вірять в дійсности в церковні постанови про подружжя, бо відчують, що та установа не має підстав у християнській науці, а zarazом і не бачуть перед собою ідеалу Христа закритого церковними науками — стремління до повної чистоти — і зістають у відношеню до подружжя без усякого проводу. Звідти й походить чудна на перший погляд поява, що у Жидів, магометан, ламаїстів і в иньших, що визнають релігійні науки далеко низшого ступня, як християнська, але мають за те точні, зверхні постанови про подружжя — що в них родинні основи і подружжя вірність далеко твердші як у так званих християн. У них означене перелюбство і многоженство і обмежене знаними границями. А в нас існує повна розпуста і перелюбство і многоженство і многомуже і то цілком не підлегле ніяким постановам; воно криється під видом урочного одноженства.

Лише тому, що над якоюсь частиною тих, що лучать ся, сповняє духовенство за гроші звісні церемонії, називані церковним вінчанєм, люди нашого віку представляють собі наївно або облудно, що живуть в одноженстві.

Християнського подружжя не може бути й не було ніколи, як ніколи не було й не може бути ані християнського богослуження (Мат. VI, 5—12; Йоан IV, 21), ані християнських учителів і отців (Мат. XXIII, 8—10), ані християнської власности, ані християнського війська, ані суду, ані держави.

Так і розуміли все те християни перших і найблизших їм віків.

Ідеалом християнина є любов до Бога і ближнього, є відречене від самого себе для служби Богови і ближньому, а полова любов — подружжя — є службою самому собі, тому є на кожний випадок перепоною для служби Богови й людям, а через те з християнської точки погляду є упадком, гріхом.

Заклучене подружжя не може причиняти ся до служби Богови й людям навіть у таким випадку, коли-б ті, що вступають у подружжя, мали на меті продовжене людського роду: таким людям замість вступати в подружжя для надання дітям житя, далеко ліпше підтримувати і спасати ті мільйони дітей, які навкруги нас гинуть від недостатку, не кажу вже духової, але й матеріальної поживи.

Тільки тоді міг би християнин, без свідомости, що попадає в гріх, вступити в подружжя, коли-б він бачив і знав, що кожде існуюче жите дітей обезпечене.

Можна не приймати христової науки, тої науки, якою надихане все наше жите і на якій основана вся наша обичайність, та приймаючи її не можна не признавати того, що вона вказує ідеал цілковитої чистоти.

Таж в євангелію сказано ясно і без можливости якої небудь інтерпретації — по перше, що жонатому не вільно розводити ся з жінкою в тім намірі, аби взяти другу; він має жити з тою, з котрою раз звязав ся (Мат. V, 31, 32; XIX, 8 і дальш.); по друге, що глядіти на жінчину як на предмет розкоші є гріхом кождому чоловікови, значить ся як жонатому так і нежонатому (Мат. V. 28—29); по третє, що нежонатому ліпше не женити ся зовсім, значить, бути цілком чистим (Мат. XIX, 10—12).

Богатьом, дуже богатьом видадуть ся отсі думки дивовижними та суперечними.

І вони дійсно суперечні, але не з собою; вони суперечать лише всьому нашому житю і поневільно являєть ся нам питанє: хто в праві — думки отсі, чи жите мільйонів людей і мое?

Такого самого почутя дізнавав і я в досить сильнім степени, коли приходив до тих переконань, які тепер висловляю; я зовсім не думав, що хід моїх думок приведе мене до того, до чого привів мене. Я лякав ся своїх висновків, хотїв не вірити їм, та не можна було не вірити. І хоч як противорічать ті висновки всьому устроєви нашого житя, хоч як про-

тиворічать тому, що я вперед думав і навіть висловляв, я все таки мусів їх признати.

Та все се загальні розумованя, може й справедливі, але вони відносять ся до Христової науки і обовязують тих, що вірять в нього; але житє є все житєм і не можна, вказавши на неосягнений ідеал Христа, полишити людей на однім із найбільш пекучих, загальних питань, що приносять найбільше біди, із самим тим ідеалом без усякого проводу.

Молодий горячий чоловік запалює ся з початку ідеалом, але не видержить, зірве ся і не знаючи та не признаючи ніяких правил, попадає в цілковиту розпусту.

Так говорять звичайно.

"Ідеал Христа неосягний, тому не може служити нам проводом у житю; про нього можна говорити, мріти, але для житя він непригожий і тому належить закинути його."

Нам потрібний не ідеал, але правило, провідник, який відповідав би нашим силам, середнім вимогам моральних сил нашої суспільности. Оттак церковне, чесне подружє, або хоч би навіть не зовсім чесне, при яким одно з женихів, як у нас, мущина, сходяв ся вже з багатьома жінчинами, або хоч би подружє з можливістю розводу, або хоч би цивільне, або йдучи тою дорогою, хоч би японське на терміни — чомуж не дійти й до домів терпимости?

Кажуть: Се ліпше, як улична розпуста. — В тім то й біда, що позволивши собі раз знижувати ідеал до своєї слабости, не можемо знайти опісля граніці, на якій належить задержати ся.

Але те міркованє в самій основі невірне; невірне передовсім те, щоб ідеал безконечної досконалости не міг бути провідником у житю і щоби треба було, глянувши на нього, або махнути рукою і сказати, що він мені не потрібний, бо я його ніколи не осягну, або понизити ідеал до того ступня, на яким хочеть ся слабости моєї стояти.

Так міркувати значить стільки, що морякови сказати собі: тому, що я не можу йти тою лінією, яку показує компас, я викину його або перестану дивити ся на нього; значить, відкину ідеал, або прикріплю стрілку компаса на такім місці, котре буде відповідати в даній хвилі напрямови мого судна; себ-то знижує ідеал до моєї слабости.

Ідеал досконалости, даний Христом, не є ані мрією, ані предметом риторичних проповідий, лиш найбільш конечним і всім доступним провідником морального житя людей, як компас є конечним і доступним

предметом орієнтованя для моряка; тільки треба як в одно, так і в друге вірити.

В яким положеню чоловік не був би, все вистане ідеал даний Христом, щобн він міг здобути вірну вказівку тих поступків, які належить і не належить сповняти. Та тій науці треба вповні вірити, і то лише тій науці, а перестати вірити всім иньшим, зовсім так само, як треба морякови вірити в компас, а перестати приглядати ся і руководити ся тим, що бачить по боках.

Треба вміти руководити ся християнською наукою, як треба й уміти руководити ся компасом, а для того головно треба розуміти своє положенє, треба вміти не бояти ся докладно означувати свій відхил від даного ідеального напрямю.

На яким степені не стояв би чоловік, то все існує для нього можливість зблизити ся до того ідеалу і ніяке положенє не може бути для його таким, у яким він міг би сказати, що осягнув вже ідеал і не міг би стреміти до ще більшого приближеня.

Таке стремління чоловіка до християнського ідеалу взагалі і таке до чистоти з окрема.

Коли представимо собі в половім питаню найріжнороднійші положеня людей від невинного дитинства до подружя, в яким не захуєть ся здержливости, то на кождім степені межн тими двома позиціями буде наука Христа враз із виставлюваним нею ідеалом служити ясним і визначним дорогосказом того, що належить робити чоловікови і чого не належить робити чоловікови на кождім із тих степенів.

Що має робити чистий молодець, дівчина? Берегти свою чистоту перед зіпсутєм, щоб мати змогу всі свої сили віддати на службу Богови й людям, стреміти до що раз більшої чистоти думок і бажань.

Що має робити молодець і дівчина, які підпали зіпсутю, яких поглинули думки про безпредметову любов, або про любов до звісної особи і які стратили вже певну частину можливости служити Богови й людям? — Те саме: не віддати себе на упадок, в переконаню, що таке відданє не освободить від покуси, лише зміцнить її, і також стреміти все до щораз більшої чистоти, аби лише мати як раз найповнійшу змогу служити Богови й людям.

Що робити людям, які не перемогли борби і впали? Дивіть ся на свій упадок не як на законну розкіш, — як то тепер дивлять ся, коли її оправдують шлюбним обрядом, — не як на випадкову розкіш, яку мо-

жна повторити її з іншими, не як на щастя, коли паде ся з невірною і без обряду, але дивіть ся на той перший упадок як на одинокий, як на вступлене в нерозривне подружжя.

Вступлене в подружжя і наслідки того в формі родження дітей визначають для женихів нову, більш обмежену форму служби Богови і людям. Перед подружжям міг чоловік безпосередно в найрізноманітніших видах служити Богови і людям; подружжя обмежує обсяг його діяльності і жадає від нього, щоб він виростив і виховав потомків із того подружжя, які мають у будучності служити Богови і людям.

Що має робити мущина й жінчина, які живуть у подружжю і вповняють обмежену службу Богови й людям, годуючи й виховуючи дітей, що й виходить із їх положення?

Все-ж те саме: стреміти разом до визволення себе від покуси, до очищення від покуси, до очищення і спинення гріха заміною відносин, що перешкоджають загальній і приватній службі Богови й людям, заміною половой любові на чисті відносини сестри і брата.

* * *

Тому то й не правда се, буцім то ми не могли би руководити ся ідеалом Христа, бо він занадто високий, досконалий і неосяжний. Ми не можемо руководити ся ним тільки тому, що самі себе обрізуємо і обманюємо.

Таж коли ми говоримо, що треба мати правила, які можна би скорше досягнути, ніж ідеал Христа, бо не досягнувши ідеалу Христа впадемо в розпусту, то говоримо не те, що для нас ідеал Христа за високий, лише те, що ми в нього не віримо і не хочемо означувати своїх поступків відповідно до того ідеалу. Кажучи, що раз упавши, ми впадаємо в розпусту, висловлюємо тим лише, що ми постановили вже вперед, що упадок із невірною не є гріхом, але забавою, поривом, якого не потрібно направити тим, що називаємо подружжям. Коли-ж би ми зрозуміли, що упадок є гріхом, який можна і треба направити тільки нерозривністю подружжя і всею тою діяльністю, яка впливає з виховання дітей, народжених у подружжю, то упадок ніяк не міг би бути причиною упадку в розпусту.

То щось таке саме, як би рільник не вважав засівом той, який йому не вдав ся, і сіючи по другім і третім місці, уважав би правдивим за-

сівом той, що йому вдав ся. Очевидно, що такий чоловік зіпсув би богато землі і насія і не навчив би ся ніколи сіяти.

Поставте лише ідеалом чистоту, уважайте, що кожний упадок ко-го би то й з ким би то не було є одним на ціле жите нерозірваним подружжєм, а буде ясно, що вказівка, дана Христом, не лише достаточна, але й одиноко можлива.

“Чоловік слабій, треба дати йому задачу, що відповідала би його силам“, говорять люди. Се те саме, що сказати: “Моя рука слаба і я не можу нарисувати лінії, що була би проста, значить, найкоротша між двома точками, і задля того, аби помогти собі, я бажаючи нарисувати просту, візьму собі за взір криву або ломану лінію“.

Чим слабша моя рука, тим потрібніший мені досконалий взорець.

Не вільно пізнавши християнську науку про ідеал удавати, що ми не знаємо її і заміняти її зверхніми правилами.

Христова наука про ідеал відкрита людськості тому, що вона може вести її в теперішнім віці. Людськість пережила вже період релігійних зверхніх формулок і ніхто не вірить уже в них. Християнська наука про ідеал є одинокою наукою, що може руководити людскістю.

Не можна й не повинно ся замінювати ідеал Христа за зверхні правила, навпаки треба твердо держати той ідеал перед собою в цілій його чистоті і головно вірити в нього.

Тому, що плаває недалеко берега, можна було сказати. “Держи ся того горбка, тої копули вежі” і т. д. Але приходить час, коли моряки віддалились від берега і дорогосказом повинні і можуть бути їм тільки недостижимі сьвітла і компас, що показує напрям. А одно й друге дане нам.

24. цвітня 1890 р.-

(Переклав В. Б.).

КІНЕЦЬ.

**Пишіть еше днесь по цітник
Висилкового Дому
Музичних Інструментів**

Українська Книгарня висилає кождому на жадане даром. — Маємо заступництво першорядних чеських та заграничних фабрик.

СКРИПКИ.

Богато людий знає, чим в музиці суть скрипки. В нас отримаєте скрипки лише з найліпшого матеріалу, найкраще зладжені, через найбільшійших в тім ремеслі "майстрів" артистів. Базарові без вартісні скрипки і інструменти взагалі не держимо на складі.

Правдиві Італійські і Сицилійські гітари, Мандоліни Бандури,
і крайові Балалайки.

КЛЯРНЕТИ

Наші імпортовані клярнети суть найновіші і найлутших моделів вироблені найпрактичнішими майстрами.
Не треба тяжко дути і за чистий голос не фалшивий гварантуємо.

**Правдиві Оригінальні
Віденські Гармонії**

Виріб світової фірми,
Ф. ГОХГОЛЬЦЕР, ВІДЕНЬ.

Найсолоднійший ручний виріб!

Чистий міцний голос, повна гарантія. Всі гармонії можна тримати на рамени на паску.

Переконайте ся, пишіть за нашим Великим Ілюстрованим Цінником або приходіть до нас на адресу:

Ukrainska Knyharnia
850 Main St. Winnipeg, Man.

Ілюстрована Шевченківська Бібліотека

Хто любить поезії нашого великого поета Т. Шевченка нехай купить собі ті всі 24 гарні книжки за такі гроші а не пожалує.

1. — Причина. 3 2 малюнками і портретом.
2. — Катерина. 3 3 малюнками і портретом.
3. — Тополя. 3 1 малюнком і портретом.
4. — Гайдамаки. 3 15 малюнками і портретом.
5. Черниця Маріяна. 3 1 малюнком і портретом.
6. — Утоплена. 3 1 малюнком і портретом.
7. — Гамалія. 3 1 малюнком і портретом.
8. — Сова. 3 1 малюнком і портретом.
9. — Єретик або Іван Гус. 3 1 малюнком і портретом.
10. — Невольник. 3 2 малюнками і портретом.
11. — Наймичка. 3 2 малюнками і портретом.
12. — Відьма. 3 1 малюнком і портретом.
13. — Княжна. 3 1 малюнком і портретом.
14. — Москалева криниця. 3 1 малюнком і портретом.
15. — Варнак. 3 1 малюнком і портретом.
16. — Титарівна. 3 1 малюнком і портретом.
17. — Марина. 3 1 малюнком і портретом.
18. — Сотник. 3 1 малюнком і портретом.
19. — Петрусь. 3 1 малюнком і портретом.
20. — Тарасова ніч. — Іван Підкова. — Перебенда. 3 2 малюнками і портретом.
21. — Русалка. — Як би тобі довело ся. 3 2 малюнками і портретом.
22. — Назар Стодоля. 3 2 малюнками і портретом.
23. — Збірник дрібних віршів. 3 7 малюнками і портретом.
24. — Збірник дрібних віршів, про Україну та козацтво. 3 4 малюнками і портретом.

Всі 24 книжки за \$1.50.

КОБЗАР ТАРАСА Г. ШЕВЧЕНКА

Третьє повне виданє з портретом поета і образками. — 560 сторін друку. — Не Українець той, в кого бракує на столі КОБЗАРА, що коштує в справі з пересилкою лише \$2.50

UKRAINSKA KNYHARNIA
850 Main Street. Winnipeg, Man.